

Interetnisch contact in de Schilderswijk

**Een onderzoek naar de omgang tussen Nederlanders en migranten in de
Haagse Schilderswijk tussen 1960 en 2000**

Bewoners van de Schilderswijk zitten in de zon op de Delftselaan in 1978 (Foto: Haagse Beeldbank)

N.M. Bruijn
Studentnummer: 0746150
Masterscriptie Geschiedenis
Leiden, 17 april 2012
Begeleidster: Mw. Prof. Dr. M.L.J.C. Schrover

Inhoud

Voorwoord	3
Hoofdstuk 1: Inleiding	4
Opbouw	5
Theoretisch kader	6
Historiografie	12
Methoden en materialen	14
Hoofdstuk 2: De geschiedenis van de Schilderswijk	20
De komst van niet-Westerse migranten en de sanering	21
Veranderingen verklaard vanuit de collectieve herinnering	23
Nieuwe bewoners in nieuwe huizen	25
Conclusie	26
Hoofdstuk 3: Interetnisch contact in de Schilderswijk	27
3.1: Periode 1960-1975	27
Openheid vanuit gewoonte	29
Beperkte openheid migranten	30
Grenzen aan het contact	30
Stereotypering	32
3.2: Periode 1975-1990	35
Behoefte aan contact onder Nederlanders	35
Migranten meer gesloten	35
Sociaal-culturele integratie van tweede generatie migranten	36
Etnische verzuiling	38
Racisme	39
Verandering van de wijkcultuur en culturele bedreiging	42
Verder geen dreiging	44
Sanering	45
Sanering en de beeldvorming over migranten	48
3.3: Periode 1990-2000	50
Collega's en clubgenoten	51

Netwerk Nederlanders weinig hecht.....	53
Hecht netwerk migranten.....	55
Negatieve stereotypering vanuit nostalgie	56
Conclusie.....	59
Conclusie	62
Geraadpleegde bronnen	64

Voorwoord

Een jaar geleden liep ik stage bij een organisatie die zich richtte op het verbeteren van de sociaal-culturele positie van migrantenvrouwen in Den Haag door hen de Nederlandse taal te leren. In mijn onderzoek naar de vraag in hoeverre de organisatie dit doel bereikte, stelde ik vast dat de vrouwen soms een betere kennis van de Nederlandse taal ontwikkelden, maar dat zij deze kennis doorgaans nauwelijks in praktijk brachten. Van sociaal-culturele integratie kwam dus weinig terecht. Zowel zichzelf als de Nederlanders in hun omgeving hadden weinig behoefte aan onderlinge omgang. Ik vroeg mij af welke factoren deze omgang wél stimuleren. Daarnaast zette ik vraagtekens bij de aanname dat het ontstaan van interetnisch contact van bovenaf te sturen is, bijvoorbeeld door migranten Nederlands te leren of het gemengd wonen van Nederlanders en migranten te stimuleren. Ik besloot mijn afstuderen aan deze vragen te wijden. Deze studie is daarvan het resultaat. Het vormde voor mij een inspirerend en uitdagend project, waarin de interessante gesprekken die ik voerde met bewoners van de Schilderswijk een hoogtepunt waren.

Mijn dank gaat allereerst uit naar deze bewoners, voor de tijd en moeite die zij namen om mij hun verhalen te vertellen en voor hun openhartigheid en humor. Daarnaast wil ik prof. dr. M.L.J.C. Schrover enorm bedanken voor de begeleiding en haar kritische blikken op mijn werk. Haar feedback hielp mij een kritische blik te ontwikkelen en mijn bevindingen scherper te formuleren. Daarmee behoort de samenwerking met haar, in dit project en het beschreven stageonderzoek, tot de meest leerzame elementen uit mijn studie aan de Universiteit Leiden. Ook wil ik de tweede lezer van deze scriptie, Dhr. D.J. Klein Kranenburg, MA, hartelijk bedanken. Hij hielp mij mijn onderzoek richting te geven door suggesties te doen voor deze studie in de Schilderswijk en hij regelde voor mij een zeer interessant interview met een schoolmeester uit de wijk. Tenslotte wil ik hier zonder namen te noemen de personen bedanken die dicht bij mij staan, voor hun steun, vertrouwen en gezelligheid. Zij zijn ontzettend belangrijk voor mij, en dat waren zij ook in dit project.

Hoofdstuk 1: Inleiding

Worden een Nederlander en een Turk vrienden wanneer zij een portiek delen in een Nederlandse volkswijk? Leert de Turk klaverjassen en waagt de Nederlander zich aan een gekregen stukje schapenvlees? Of storen de burens zich aan de vreemde etensluchten van de ander en ontwijken zij elkaar bewust? Bezoeken zij liever landgenoten in de volgende straat, een andere stad of een ver land? Dit onderzoek richt zich op de vraag in hoeverre autochtonen en migranten in Nederland onderling contact hebben als zij bij elkaar in de buurt wonen. De afgelopen decennia verdedigden beleidsmakers en politici het standpunt dat de twee groepen in dezelfde wijken zouden moeten wonen, omdat dit de integratie van migranten zou stimuleren en de sociale samenhang in de maatschappij zou vergroten.¹ Aan deze stelling ligt de ‘nabijheidshypothese’ ten grondslag, waarbij de aanname is dat de mate van omgang tussen mensen afhankelijk is van het aantal kansen dat zij hebben om elkaar te ontmoeten. Deze kansen zouden voornamelijk worden bepaald door de woonomgeving.² In 2003 stelde de Gemeente Rotterdam in de nota ‘Rotterdam zet door’ dat etnisch gesegregeerde wijken een bewijs en oorzaak waren van de falende integratie van minderheden.³ Het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) beargumenteerde twee jaar daarna dat het gescheiden wonen van verschillende bevolkingsgroepen contact belemmerde en dat dit zorgelijk was.⁴ Hiermee in overeenstemming acht de socioloog Paul Scheffer een samenhang aannemelijk tussen ruimtelijke segregatie van etnische minderheden en hun culturele vervreemding van de Nederlandse samenleving.⁵

De nabijheidshypothese is niet onomstreden. Het is de vraag of ruimtelijke afstand een indicator is voor sociale distantie en of de plek waar mensen wonen invloed heeft op de mate waarin zij (etnisch) gescheiden van anderen leven. Historici Marlou Schrover en Jelle van Lottum toonden in een onderzoek naar het samenleven van (buitenlandse) wijkbewoners in Utrecht aan dat samen wonen niet hetzelfde is als samen leven. Buurtgenoten voelen zich niet automatisch bij elkaar betrokken en gemeenschappen bestaan soms juist over de grenzen van wijken heen.⁶ De huidige transport- en communicatiemiddelen hebben de mogelijkheid hiertoe vergroot.⁷

In dit onderzoek richt ik mij op de vraag of en waarom Nederlandse en buitenlands buurtgenoten in de Haagse Schilderswijk onderling sociaal vrijetijdscontact hadden tussen 1960 en 2000. Met het beantwoorden van deze vraag toets ik de these dat het samenwonen van Nederlanders en migranten in één wijk een positieve invloed heeft op hun onderlinge sociale binding. Terwijl

---

¹ Merové Gijsberts en Jaco Dagevos, *Uit elkaars buurt, de invloed van etnische concentratie op sociaal culturele integratie en beeldvorming* (Den Haag 2005) 9.

² H.D. Forbes, *Ethnic conflict, commerce, culture and the contact hypothesis* (New Haven 1997) 8.

³ Gemeente Rotterdam, Nota ‘Rotterdam zet door’ (Rotterdam 2005) 1.

⁴ Gijsberts en Dagevos, *Uit elkaars*, 9.

⁵ Paul Scheffer, ‘De vermijding voorbij’ in: Justus Uitermark, Jan Willem Duyvendak en Paul Scheffer, *Over insluiting en vermijding* (Den Haag 2004), 60.

⁶ Marlou Schrover en Jelle van Lottum, ‘Spatial concentrations and communities of immigrants in the Netherlands 1800-1900’, *Continuity and change* 2 (2007) 215-252.

⁷ S. Musterd en W. Ostendorf, ‘Social exclusion, segregation and neighbourhood effects’ in: Yuri Kazepov e.a., *Cities of Europe* (Oxford 2005), 170-189.

nagenoeg alle bewoners van de Schilderswijk in 1960 autochtoon waren, besloegen migranten er in 2001 de grote meerderheid van de bewoners met 89 procent.⁸ Zij kwamen voornamelijk uit Suriname, de Antillen, Turkije en Marokko. Deze snelle verandering in etnische samenstelling van de bevolking maakt de Schilderswijk een interessant studieobject binnen deze vraagstelling. Het biedt de mogelijkheid om vast te stellen of de toename van het aantal migranten in de wijk van invloed was op de mate waarin zij sociaal contact hadden met Nederlandse buurtgenoten. Een andere reden om voor de Schilderswijk te kiezen is dat het merendeel van haar bewoners laagopgeleid was. Het hebben van een lage opleiding is volgens sommige wetenschappers een negatieve factor in het aangaan van contact met (etnische) minderheidsgroepen. Laaggeschoolde mensen zouden de meest hardnekkige vooroordelen koesteren ten opzichte van minderheden.⁹ Als het ergens belangrijk is dat migranten en Nederlanders met elkaar omgaan, is dat volgens sommige deskundigen daarom in een volkswijk als de Haagse Schilderswijk.

Met de term *eticiteit* verwijs ik in deze studie in de eerste plaats naar groepsverbanden die ontstaan in verband met migratie, waarbij voornamelijk het verschil tussen migranten en niet-migranten van belang is. Interetnisch contact betekent hier dus de omgang tussen migranten en niet-migrant (Nederlanders) in de vrije tijd, ook al is in bredere zin ook het contact tussen leden van verschillende migrantengroep interetnisch contact. Deze omschrijving van *eticiteit* plaatst mensen, ondanks hun verschillende afkomst en hun uniciteit als individu, bij dezelfde denkbeeldige groep, vanwege hun nationaliteit bij geboorte. De eigenheid van individuen wordt hiermee tekort gedaan, maar de tweedeling is noodzakelijk, daar dit een onderzoek is naar contact tussen Nederlanders en migranten en niet naar het verschil in de omgang die verschillende migrantengroepen met Nederlanders hadden. Het type contact dat onderwerp is van deze studie is vrijetijdscontact. Dit is de sociale omgang tussen mensen buiten het noodzakelijke en professionele om. Voorbeelden hiervan zijn elkaar groeten op straat, het maken van een praatje in openbare ruimtes, elkaar ontmoeten in club- en organisatieverband, elkaar helpen in nood, bij elkaar thuis op bezoek komen, bevriend zijn en trouwen.

Opbouw

Of Nederlanders en migranten binnen een geografisch gebied met elkaar omgaan in hun vrije tijd wordt bepaald door een complex spel van psychologische, geografische, sociale, economische en politieke factoren. In deze studie analyseer ik aan de hand van zes factoren hoe interetnisch contact in de Haagse Schilderswijk verliep: de geschiedenis van de wijk, het aantal autochtonen en migranten in de Schilderswijk, de behoefte aan (interetnisch) contact onder bewoners, de demografische kenmerken en sociaaleconomische positie van de wijkbewoners, en wederzijdse beeldvorming. De keuze voor deze factoren wordt hieronder toegelicht.

---

⁸ Onderzoeksbureau Warray, *Ghetto's als oplossing? Een onderzoek naar de opinie van Hagenaars over aparte wijken voor aparte groepen* (Den Haag 1990), 6.; <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/nederland-regionaal/publicaties/artikelen/archief/2003/informatie-op-buurtniveau.htm>.

⁹ W.C. Roof, 'Religious orthodoxy and minority prejudice: causal relationships or reflections of localistic worldview', *American journal of sociology* 80 (1974) 644-648.

Omdat dit onderzoek zich richt op de relatie tussen contact en geografische nabijheid, moet ten eerste de buurt worden bestudeerd. Niet elke buurt is hetzelfde en buurteffecten kunnen invloed hebben op de mate van omgang die tussen haar bewoners ontstaat.¹⁰ Onderzoek naar het plaatsvinden van interetnisch contact binnen één regio heeft zich tot nu toe veel op dit soort buurt- en stadseffecten gericht, zoals overheidsbeleid, de economische structuur van de regio en de kwaliteit van scholen en huizen.¹¹ Daarom laat ik buurteffecten in dit onderzoek grotendeels buiten beschouwing. Toch is de situatie van de bewoners van de Schilderswijk niet geheel los te koppelen van hun omgeving. Daarom is het bestuderen van de maatschappelijke geschiedenis van de Schilderswijk een belangrijke factor in dit onderzoek. Ten tweede is het belangrijk om te analyseren of migranten en autochtonen elkaar werkelijk nabij waren in de wijk. Dit is af te leiden uit het aantal migranten en Nederlanders dat in de wijk woonde en aan hun verspreiding over het gebied.¹² Hoofdstuk twee bestaat daartoe uit een beknopte geschiedenis van de Schilderswijk vanaf 1870 waarin het sociale klimaat van de wijk wordt geanalyseerd, evenals de manier waarop de buurt vanaf de jaren zestig veranderde in een multiculturele wijk. In het hoofdstuk gaat ook aandacht uit naar de grootscheepse sanering die grotendeels tussen 1970 en 1990 plaatsvond in de Schilderswijk. Volgens wijkbewoners hebben deze gebeurtenis en de ontwikkelingen hier omheen een grote invloed gehad op de sociale (interetnische) verhoudingen in de wijk.¹³

Naast deze twee omgevingsfactoren richt ik mij in dit onderzoek op factoren die te maken hebben met persoonlijke kenmerken van bewoners in hun reactie op elkaar. Hoe buurtgenoten zelf het tot stand komen van interetnisch contact beïnvloeden bleef in onderzoek tot nu toe vaak onderbelicht.¹⁴ Daarom bestudeer ik in de Schilderswijk, naast de geschiedenis van de buurt en de nabijheid van Nederlanders en migranten, welke invloed de demografische kenmerken van de wijkbewoners, hun sociaaleconomische positie, de behoefte aan (onderling) contact en de wederzijdse beeldvorming hadden op de interetnische omgang. Van deze factoren wordt aangenomen dat zij van belang zijn in het open staan voor interetnisch contact.¹⁵ Hoofdstuk drie gaat op deze factoren in en geeft antwoord op de vraag in hoeverre Nederlanders en migranten tussen 1960 en 2000 in de vrije tijd contact met elkaar hadden.

Theoretisch kader

De omvang van de groep migranten ten opzichte van het aantal Nederlanders in een wijk kan van invloed zijn op de mate van contact die tussen hen opbloeit. Wanneer er nauwelijks migranten in een

---

¹⁰ F. Bovenkerk e.a., *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad* (Meppel en Amsterdam 1985) 300-305.

¹¹ Musterd en Ostendorf, 'Social exclusion'; M. Gijsberts en M. Vervoort., *Maakt de buurt verschil? De relatie tussen de etnische samenstelling van de buurt, interetnisch contact en wederzijdse beeldvorming* (Den Haag 2010).

¹² Uitermark, Duyvendak en Scheffer, *Over insluiting*, 3-9.

¹³ Alida Dolleman, *De Schilderswijk in beweging* (Den Haag 1988), 20.

¹⁴ Gijsberts en Dagevos, *Uit elkaars*, 3-10.

¹⁵ Gijsberts en Dagevos noemen deze factoren in het boek *Uit elkaars buurt de invloed van etnische concentratie op sociaal culturele integratie en beeldvorming* aan de hand van theorieën van vooraanstaande wetenschappers over interetnisch contact.

gebied wonen is het aantal ontmoetingskansen getalsmatig klein. De Nederlandse socioloog Justus Uitermark stelt in navolging van de nabijheidshypothese dat wanneer verschillende etnische groepen gemengd wonen, mogelijkheden ontstaan voor interetnische contacten.¹⁶ Toch is het de vraag of, en onder welke omstandigheden, men deze mogelijkheden benut. Sociologen van de invloedrijke Amerikaanse *Chicagoschool* stellen dat nabijheid contact stimuleert, maar tot een bepaalde grens. Interetnische omgang vindt volgens hen voornamelijk plaats wanneer migranten een minderheid uitmaken in een gebied. Vanaf het moment dat zij de autochtone bewoners qua aantal overheersen, verhuizen de autochtonen naar een andere regio binnen de stad. Een voortdurende concurrentiestrijd om een woonplaats in de stad voor de eigen sociale groep drijft hen hiertoe.¹⁷ De antropoloog Frank Bovenkerk stelt dat ook in Nederland autochtonen en migranten vaak concurrenten zijn op het gebied van huisvesting.¹⁸

In het proces waarbij een groep bewoners in een stadsregio wordt vervangen door een andere groep (migranten) zijn volgens het *successiemodel* van de Chicagoschool verschillende fasen te herkennen. De eerste fase, ook wel *penetratiefase* genoemd, bestaat uit het binnendruppelen van enkele migranten. De eerdere bewoners ontvangen hen vriendelijk en zijn nieuwsgierig naar de nieuwe invloeden die de migranten met zich meebrengen. De volgende fase dient zich aan wanneer er meer migranten volgen en dit weerstand oproept bij de oorspronkelijke bewoners. In deze *fase van invasie* nemen de spanningen tussen de twee groepen toe. Hierop volgt de derde fase, het zogenaamde *tipping-point*, waarin de oorspronkelijke bewoners beseffen dat 'hun' buurt wordt overgenomen door een nieuwe groep. Zij besluiten hierop in groten getale te verhuizen. De leden van de groep die in sociaal en financieel opzicht het sterkst zijn vertrekken het eerst. Het verhuizen van oorspronkelijke bewoners vergroot de dominantie van de nieuwe groep. In de vierde fase, de *successiefase*, vormen migranten de meerderheid in het gebied. Hun cultuur is dominant en zij realiseren een eigen etnische infrastructuur met winkels, clubs en organisaties. De eerdere bewoners die zijn achtergebleven in de wijk berusten in hun situatie. In de laatste fase is het gebied geworden tot een *getto*: een stadswijk waar mensen van dezelfde etnische achtergrond wonen, gedwongen door sociaaleconomische of bestuurlijke omstandigheden.¹⁹ Dit laatste is niet direct toepasbaar op Nederland, omdat hier geen getto's bestaan. Er is sprake van de concentratie van migranten in bepaalde wijken, maar de etnische afkomst van de bewoners is divers, waardoor de wijken geen getto's te noemen zijn.²⁰ Volgens Bovenkerk hebben migranten in Nederland vanwege de voorzieningen die de verzorgingsstaat hen biedt geen behoefte aan het opbouwen van een geheel eigen infrastructuur. Hierdoor leven zij minder afgesloten van Nederlanders.²¹ Daarnaast is het de vraag of de manier waarop wijkbewoners op elkaar reageren zo

---

¹⁶ Uitermark, Duyvendak en Scheffer, *Over insluiting*, 7.

¹⁷ Bovenkerk, *Vreemd volk*, 23-24.

¹⁸ Ibidem, 298-306.

¹⁹ Bovenkerk, *Vreemd volk*, 23-24.

²⁰ Ronald van Kempen e.a., *Segregatie en concentratie in Nederlandse steden: mogelijke effecten en mogelijk beleid* (Assen 2000) 13.

²¹ Bovenkerk, *Vreemd volk*, 298-306.

verregaand te generaliseren zijn en of deze georganiseerd een scala van verschillende stadia doorlopen, zoals het successiemodel suggereert.

Migranten en eerdere stadsbewoners komen volgens de sociologen vooral met elkaar in aanraking in het stadsdeel tussen het centrum en de woonwijken, de zogenaamde *zone in transition*. In deze zone vindt vanwege de constant expanderende stadskern vaak kaalslag en sanering plaats. Mensen wonen daarom doorgaans kort in dit gebied, waardoor er een lage sociale cohesie en een gebrek aan sociale controle heerst. Wanneer zij hiertoe in staat zijn verhuizen zij naar betere buurten, waar meer stabiliteit en sociale gebondenheid heerst, zoals de verder gelegen woonwijken. Migranten vestigen zich juist vaak in deze *zone in transition*. Vanwege de hoge verhuismobiliteit zou hier anonimiteit heersen, waardoor er relatief weinig weerstand tegen hun komst zou bestaan. Het is de vraag hoe dit in verband staat met de stelling van de sociologen dat de aanwezigheid van migranten voor oorspronkelijke bewoners in een stadsgebied een reden is om te verhuizen.²² Het is bijvoorbeeld mogelijk dat autochtonen zich ondanks een lage sociale cohesie storen aan de aanwezigheid van migranten, vanwege hun andere gewoontes of de etnische winkels die zij openen. Verder is het belangrijk om op te merken dat de theorieën van de Chicagoschool zijn geïnspireerd op een aantal Amerikaanse steden. De theorieën zijn niet direct toepasbaar op andere steden en landen. Ten eerste gaan de theorieën alleen op voor groeiende steden die een commercieel-industriële basis hebben.²³ Daarnaast zijn Nederlandse steden fundamenteel anders dan Amerikaanse. Nederlandse steden zijn doorgaans veel ouder en er is vaak minder ruimte rondom het stedelijk gebied, waardoor nieuwbouw en stedelijke expansie hier op een andere wijze, of niet, plaatsvinden.²⁴

Naast het formaat van de groep migranten is ook een wederzijdse behoefte aan contact een voorwaarde voor het tot stand komen van interetnische omgang binnen een gebied. Nederlanders en migranten kunnen bij elkaar in de buurt wonen, maar als zij elkaar niet willen spreken kan contact uitblijven. Volgens de Amerikaanse psycholoog Abraham Maslow heeft de mens vanuit zijn natuur als kuddedier behoefte aan saamhorigheid: het deel zijn van een netwerk van hartelijke betrekkingen met een groep mensen of het gezin. Contact vormt in deze betrekkingen de spil. Het hebben van een klein netwerk kan volgens hem een reden zijn om open te staan voor contact met vreemdelingen.²⁵ Sociaal psychologen Masson en Verkuyten beargumenteren daarnaast dat individuen die een sterke saamhorigheid binnen de eigen groep missen, eerder open staan voor contact met mensen die tot andere etnische groepen behoren.²⁶ Volgens het SCP zijn alleenstaanden eerder dan gehuwden aangewezen op de hen omringende samenleving voor hulp en sociaal contact, omdat zij doorgaans in mindere mate een netwerk van familie om zich heen hebben. Het gevolg zou zijn dat zij eerder contact

---

²² Ernest W. Burgess, 'The growth of the city. An introduction to a research project' in: Robert E. Park en Ernest W. Burgess, *The City* (Chicago 1967).

²³ N.J.M. Nelissen, *Sociale Ekologie* (Nijmegen 1970) 137-139.

²⁴ Bovenkerk, *Vreemd volk*, 23-24.

²⁵ Abraham Maslow, *Motivatie en persoonlijkheid* (Rotterdam 1974) 92-93.

²⁶ C.N., Masson en M. Verkuyten, 'Prejudice, ethnic identity, contact, and ethnic group preferences among Dutch young adolescents', *Journal of applied social psychology* 23 (1993) 156-168.

maken met onbekenden, ook van een andere etniciteit, dan mensen die in de veiligheid van een gezin verkeren.²⁷ Toch is het niet waarschijnlijk dat uit deze hypothesen algemene wetten te destilleren zijn. De keuzes van mensen zijn niet verregaand te generaliseren. Zo kunnen alleenstaanden ervoor kiezen om helemaal geen contact te hebben met mensen om hen heen, terwijl een getrouwd persoon met een groot sociaal netwerk kan genieten van het ontmoeten van nieuwe mensen. Omgekeerd is het mogelijk dat een alleenstaande een grote kennissenkring heeft en dat een getrouwd persoon weinig mensen kent.

Volgens sommige wetenschappers vormen demografische kenmerken van wijkbewoners een factor in het aangaan van interetnisch contact. Zowel onder Nederlanders als migranten hebben jonge mensen vaker contact met iemand van een andere etnische groep dan ouderen. Dit zou kunnen betekenen dat jonge mensen meer openstaan voor nieuwe invloeden dan ouderen.²⁸ Volgens sociaal-wetenschapper Peer Scheepers is de reden hiervan echter dat jongeren van verschillende etniciteit gedurende de afgelopen decennia frequenter met elkaar werden geconfronteerd dan ouderen, omdat zij vaker dezelfde scholing volgden dan dat hun ouders de werkvloer deelden. Het gaat hierin meer om tijdsbesteding dan om leeftijd.²⁹ Aanhangers van klassieke assimilatietheorieën zijn het met deze laatste stelling eens, maar volgens hen begint sociaal-culturele integratie niet bij contact, maar bij het verbeteren van de sociaaleconomische positie van de migranten. Dit kost tijd. De Amerikaanse socioloog Milton Gordon stelt dat de eerste generatie migranten vaak gericht is op het land van herkomst, omdat de leden van deze groep in het nieuwe land nog een maatschappelijke positie moeten opbouwen. Zij staan bijgevolg slechts in geringe mate open voor culturele en sociale binding met het nieuwe land en haar inwoners. De nakomelingen van deze generatie groeien op in het land van vestiging, waar zij naar school gaan en de taal leren. Zij hebben hierdoor een hogere sociaaleconomische positie en meer mogelijkheden om in contact te treden met de ontvangende samenleving.³⁰

Volgens onderzoekers van het SCP zou ook sekse onder etnische minderheden een factor vormen in het aangaan van interetnisch contact. Mannen zouden vaker omgaan met personen buiten de eigen etnische groep dan vrouwen. Dit is echter alleen gebleken uit enkele kwantitatieve studies, waarbij migranten uit allerlei sociale en etnische groepen als één groep zijn behandeld.³¹ Het is waarschijnlijk dat geslacht en gender bij elke culturele groep, alsook per persoon, een verschillende invloed hebben op het sociale handelen van mensen. Dagbesteding, leefomgeving en de rol die iemand vervult binnen zijn sociale groep zijn hierin belangrijke determinanten. Wanneer vrouwen bijvoorbeeld hun kinderen naar school brengen in een etnisch diverse wijk, is het mogelijk dat zij op het schoolplein in aanraking komen met ouders van een andere etnische groep. Als mannen

---

²⁷ Gijsberts en Dagevos, *Uit elkaars*, 24, 26, 39.

²⁸ Ibidem, 23.

²⁹ Peer Scheepers, Hans Schmeets en Albert Felling, 'Fortress Holland, support for ethnocentric policies among the 1994 electorate of the Netherlands', *Ethnic and racial studies* 20 (1997) 145-159.

³⁰ Milton Gordon, *Assimilation in American life: the role of race, religion, and national origins* (New York 1964).

³¹ Gijsberts en Dagevos, *Uit elkaars*; Gijsberts en Vervoort., *Maakt de buurt*.

voornamelijk werken in een omgeving met alleen mensen van hun eigen etniciteit, is het maar de vraag of zij 's avonds nog kans hebben op interetnisch contact. Volgens het onderzoeksbureau speelt het geslacht van autochtonen geen rol van betekenis in het hebben van interetnisch contact. De redenen hiervan ligt het bureau niet toe.³² Vermoedelijk is het SCP ook hier zeer generaliserend te werk gegaan.

Het opleidingsniveau en de sociaaleconomische status worden bij beide groepen verondersteld bepalend te zijn in de openheid ten opzichte van elkaar. De Belgische socioloog Jacques Billiet beargumenteert dat Nederlanders met een lagere sociaaleconomische positie zich eerder bedreigd voelen door de aanwezigheid van migranten in hun leefomgeving. Zij ervaren zogenoemde 'etnische dreiging', omdat zij zich in dezelfde sociaaleconomische positie begeven waarin migranten vaak verkeren. De concurrentiestrijd die hiervan het gevolg is, is volgens hem verstrekkender dan in de visie van de Chicagoschool. De bewoners rivaliseren niet alleen in de strijd om een huis en een woonomgeving, maar ook om een baan of een uitkering. Dit heeft volgens Billiet een wederzijdse vijandige houding tot gevolg.³³ Het is aannemelijk dat deze houding sociaal contact niet ten goede komt. De Amerikaanse socioloog Wade Clark Roof voegt hier aan toe dat mensen uit een laag sociaaleconomisch segment zich kenmerken door minder ruimdenkendheid ten opzichte van buitenlanders, omdat zij een hogere opleiding missen die een brede kijk geeft op de samenleving.³⁴ Het is opvallend dat Billiet er van uit gaat dat migranten per definitie laagopgeleid zijn. Dit is uiteraard niet het geval, hij behandelt hier slechts een deel van de groep migranten. Daarnaast is het de vraag of niet ook meer welvarende leden van een samenleving zich bedreigd kunnen voelen door migranten. Wanneer migranten tot de lagere sociaaleconomische groepen behoren en zij de economie weinig geld opleveren, of wanneer dit beeld bestaat, levert dat angst op voor een afname van de nationale welvaart. Daarbij zijn alle leden van de samenleving betrokken.³⁵ Bovendien kan de ervaren dreiging van culturele aard zijn. De afgelopen decennia maakten mensen in West-Europa, ook in wetenschappelijke kringen, zich druk om de onverenigbaarheid van de cultuur van niet-westerse migranten met de hier bestaande Joods-Christelijke traditie.³⁶

In de sociale verhouding tussen autochtonen en migranten binnen een geografisch gebied kan ook de sociale geschiedenis, infrastructuur en specifieke situatie van deze regio een factor zijn. Ten eerste is het van belang hoe groot de mogelijkheid is dat Nederlanders en migranten elkaar tegen komen wanneer zij in één gebied wonen. Wanneer deze kans klein is, bijvoorbeeld omdat hun leefgebieden door grote wegen of kanalen worden gescheiden, is het niet veelzeggend dat zij elkaar

---

³² Gijsberts en Dagevos, *Uit elkaars*, 24, 26, 39.

³³ J. Billiet, R. Eisinga en P. Scheepers, 'Ethnocentrism in the low countries, a comparative perspective', *New community, European journal of migration and ethnic relations* 3 (1996) 401-416.

³⁴ Roof, 'Religious orthodoxy', 644-648.

³⁵ Scheepers, Schmeets en Felling, 'Fortress Holland', 145-159.

³⁶ Lucassen, *The immigrant*, 2-4.

niet spreken.³⁷ Daarnaast is de onderlinge omgangscultuur van bewoners van belang. Is onderlinge openheid onder hen normaal, of leven de meesten langs elkaar heen, ook binnen dezelfde etnische groep? Zoals gezegd stellen de sociologen van de Chicagoschool dat wijken waar oorspronkelijke bewoners en migranten samen leven zich doorgaans kenmerken door een gebrek aan sociale cohesie. Toch zijn er Nederlandse volksbuurten waar migranten zich vestigden waarvan sociologen veronderstellen dat de autochtone bewoners vrij hecht zijn met elkaar en dat er een strenge sociale controle geldt. Een levendige sociale traditie in een wijk kan contact met buitenlandse nieuwkomers stimuleren, maar het leven in een hechte groep kan ook leiden tot het argwanen van buitenstaanders.³⁸ Een opiniepeiling die heeft uitgewezen dat de bewoners van oude Nederlandse stadswijken de meeste vooroordelen koesteren over buitenstaanders wijst op dit laatste.³⁹ Wanneer men interetnisch contact in een volksbuurt bestudeert is het belangrijk om rekening te houden met de mogelijkheid dat eventuele problemen die Nederlanders hebben met buitenlanders een sociaaleconomische basis hebben, omdat armere buurten zich kenmerken door relatief veel sociale problemen. Zo kunnen mensen vanwege hun geringe woongemak binnenshuis, klagen over de buitenlanders in hun straat.⁴⁰ Daarnaast staan jongeren in volksbuurten er om bekend snel in te zijn voor het schoppen van een relletje, waarbij de inhoud van de zaak vaak van ondergeschikt belang is. De aanwezigheid van nieuwkomers kan hiertoe een dankbare aanleiding vormen.⁴¹

Ook het beeld dat iemand van een ander heeft is een belangrijke factor in het aangaan van contact. In alle bovenstaande verklaringen speelt beeldvorming een rol. Beelden van individuen of groepen komen op verschillende manieren tot stand, bijvoorbeeld via de media, onderwijs of op basis van ervaringen met mensen of groepen in het verleden.⁴² Deze beelden zijn veranderlijk. Mensen hebben de neiging personen of groepen door wie zij zich bedreigd voelen negatieve eigenschappen toe te dichten.⁴³ Obdeijn en Schrover beargumenteren dat het beeld dat een samenleving van etnische minderheidsgroepen heeft, vaak samenhang vertoont met het politieke en economische klimaat. Voor de afgelopen eeuwen geldt dat migranten in Nederland in grotere mate werden geaccepteerd wanneer zij in economisch, politiek of religieus opzicht als nuttig werden beschouwd.⁴⁴ Zo zien Nederlanders Italianen niet vaak als vreemden, maar bijvoorbeeld Turken, onder wie zich meer werkelozen

---

³⁷ W. Uunk, *Concentratie en achterstand. Over de samenhang tussen etnische concentratie en de sociaal-economische positie onder allochtonen en autochtonen* (Assen 2002) 4.

³⁸ Joop Simonse, *Belemmerde kansen: sociologie van de volksbuurt* (Alphen aan den Rijn, 1974).

³⁹ Bovenkerk, *Vreemd volk*, 305.

⁴⁰ Onderzoeksbureau Warray, *Ghetto's als*, 17.

⁴¹ Diederick Klein Kranenburg en Wim Willems, *Niks geteisem! Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* (Den Haag 2011) 145.

⁴² Louk Hagendoorn en Paul Sniderman, 'Experimenting with a national sample: Dutch survey of prejudice', *Institute for Jewish research* 4 (2001) 20-23.

⁴³ Norbert Elias en John L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders: een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten* (Den Haag 1985) 7-11.

⁴⁴ Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan, immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 360.

bevinden, vaak wel. Toch kan een Turkse voetballer in een Nederlands sterrenteam als ‘landeigen’ worden beschouwd, zo lang zijn passes goed blijven.⁴⁵

De culturele dreiging die uit kan gaan van een groep nieuwkomers kan een reden zijn om hen negatief te stereotyperen. Etniciteit en culturele afkomst hoeven in deze afwijzing geen bepalende factoren te zijn, soms sluiten wijkbewoners ook nieuwelingen van de eigen etnische afkomst buiten. Dit blijkt uit het onderzoek van de Britse sociologen Scotson en Elias. Zij bestudeerden in de jaren zestig van de vorige eeuw de machtsverhoudingen in een Engelse arbeiderswijk, waar zich een groep nieuwe Engelse arbeiders vestigde. Zij waren gemiddeld even hoog opgeleid als de eerdere bewoners, die hij de ‘gevestigden’ noemde. De gevestigden behandelden de nieuwelingen als buitenstaanders en stigmatiseerden hen als mensen van een mindere soort. Zij weigerden contact met hen en onderlinge sociale controle hield de segregatie in stand. Een belangrijke reden hiervoor was dat zij gehecht waren aan de gemeenschappelijke levensstijl die zij hadden ontwikkeld. De aanwezigheid van nieuwelingen ervoeren zij als een bedreiging van hun identiteit. Daarnaast gold het zich afzetten tegen de andere groep als het tot uiting brengen van de eigen superioriteit. Volgens Elias ontleenden de gevestigden het gevoel beter te zijn onbewust aan het feit dat zij in de wijk meer macht hadden. De relatieve ouderdom van hun sociale banden uitte zich in groepscohesie en zij beheersten de belangrijke posities in inspraakorganen en wijkorganisaties. Via het vermijden van toenadering tot de nieuwkomers, hield de groep haar macht en daarmee haar vermeende superioriteit in stand.⁴⁶

Aanhangers van de contacthypothese veronderstellen dat contact groepen met verschillende etniciteit dichter tot elkaar brengt, omdat negatieve stereotypering hiermee wordt doorbroken. Deze hypothese werd voor het eerst omschreven door de Amerikaanse psycholoog Gordon W. Allport in zijn boek *The nature of prejudice*⁴⁷ en is in Nederland later samengevat in de stelling: ‘*onbekend maakt onbemind*’.⁴⁸ Dat de contacthypothese omstreden is blijkt uit vele historische voorbeelden van mensen die gerust met hun buurman bijpraatten, terwijl zij bleven neerkijken op de groep waartoe zij deze persoon rekenden.⁴⁹ De Amerikaanse politicoloog H.D. Forbes beargumenteert in zijn boek *Ethnic conflict: commerce, culture and the contact hypothesis* dat wanneer verschillende etnische groepen in grotere mate met elkaar worden geconfronteerd, er vaak juist meer conflicten tussen hen ontstaan, ook al kan het individuele contact tussen groepsleden goed verlopen.⁵⁰

Historiografie

Onderzoek naar interetnisch contact in Nederland verscheen de afgelopen decennia voornamelijk in de vorm van beleidsstudies in opdracht van ministeries. De onderzoekers brachten geografische etnische segregatie en het beperkte contact tussen Nederlanders en migranten doorgaans met elkaar in verband

---

⁴⁵ C. Timmerman e.a., *Wanneer wordt vreemd, vreemd?: De vreemde in beeldvorming, registratie en beleid*. (Leuven 2004) 11,12.

⁴⁶ Elias en Scotson, *De gevestigden*, 7-24.

⁴⁷ Gordon W. Allport, *The nature of prejudice* (1954).

⁴⁸ Bovenkerk, *Vreemd volk*, 303.

⁴⁹ Jacob Katz, *From prejudice to destruction: anti-Semitism, 1700-1933* (Cambridge 1980).

⁵⁰ Forbes, *Ethnic conflict*.

en problematiseerden dit.⁵¹ Hierbij hadden zij zoals gezegd voornamelijk oog voor buurteffecten en veel minder voor persoonlijke kenmerken van bewoners. In studies die wel inzoomden op de bevolking van het gebied, werden vaak duizenden mensen ondervraagd met behulp van enquêtes met meerkeuze antwoorden. Op basis daarvan maakten zij een inschatting van de gangbaarheid van interetnisch contact in Nederland en de mate waarin mensen hiervoor open stonden. De studies bleven echter vrij grof van opzet. Zij deden weinig recht aan verschillen tussen mensen en gaven geen antwoord op meer gedetailleerde, maar zeker niet onbelangrijke vragen als welke vormen het interetnisch contact in Nederland aanneemt en of het hebben van een negatief beeld van iemand kan resulteren in het ontwijken van deze persoon. Daarnaast zijn veel hypothesen die in deze studies naar voren werden gebracht nog niet bewezen. De onderzoekers zochten de onderbouwing voor aannames soms in (veelal buitenlandse) literatuur, maar zij toonden daarmee niets aan over de eigen onderzoeksgroep.⁵²

Naast een groot aantal beleidsstudies bestaat er een beperkt aantal onderzoeken naar het sociale klimaat van oude volkswijken waar migranten zich vestigden. Voorbeelden hiervan zijn het boek *De ouwe garde, het andere slag en de buitenlanders* van Guus Haast, over ontwikkelingen in de buurtsamenleving van de Haagse Molenwijk⁵³ en *Vreemd volk, gemengde gevoelens* van Frank Bovenkerk, over de onderlinge verhoudingen in de multi-etnische wijk Lombok in Utrecht.⁵⁴ Ook over de Haagse Schilderswijk bestaan werken die een beeld schetsen van de sociale situatie aldaar. Voorbeelden hiervan zijn *Geloven in de Haagse Schilderswijk* van Leuntje Aarnoutse⁵⁵, *Kijk op de Schilderswijk* van John Duijvestein⁵⁶ en *De Schilderswijk in beweging* van Alida Dolleman.⁵⁷ De auteurs van deze studies zijn zelf in de wijk opgegroeid en hebben bijgevolg enigszins nostalgische kijk op de wijk en haar ‘oorspronkelijke’ bewoners. Dit levert een wat gekleurd beeld van het verleden op. Daarnaast onderbouwen deze auteurs hun stellingen met weinig bronnen. In 1963 verscheen in Sociaal Den Haag, een tijdschrift voor maatschappelijk werk een korte schets van het sociale klimaat in de wijk, geschreven door een maatschappelijk werker die actief was in de wijk.⁵⁸ Recentelijk is een degelijke historische studie over de Schilderswijk verschenen in de vorm van het boek *Niks geteisem! Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* van historici Diederick Klein Kranenburg en Wim Willems.⁵⁹ Dit boek zoomt in op de sociale geschiedenis rondom buurthuis De Mussen en behandelt de interactie tussen migranten en de overige buurtbewoners slechts op de achtergrond.

---

⁵¹ Gijsberts en Dagevos, *Uit elkaars*, 9-11.

⁵² Ibidem; Gijsberts en Vervoort, *Maakt de buurt*.

⁵³ Guus Haast, *De ouwe garde, het andere slag en de buitenlanders: de geschiedenis van een saneringswijk* (Den Haag 1989)

⁵⁴ Bovenkerk, *Vreemd volk*.

⁵⁵ Leuntje Aarnoutse, *Geloven in de Haagse Schilderswijk* (Den Haag 1999).

⁵⁶ Duijvestein, J., *Kijk op de Schilderswijk: geschiedenis van een arbeiderswijk* (Den Haag 1984).

⁵⁷ Dolleman, *De Schilderswijk*.

⁵⁸ E.A.M. Boersma, ‘De Schildersbuurt, vergeten wijk?’, *Sociaal Den Haag, tijdschrift voor Haags maatschappelijk werk* 7 (1963) 243-247.

⁵⁹ Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*

Een historisch onderzoek naar interetnisch contact in de Schilderswijk bestaat nog niet. Daarnaast is, met uitzondering van het boek van Klein Kranenburg en Willems, in de wijk voornamelijk onderzoek gedaan naar de afgelopen twee decennia. Over de periode van vóór 1990, vanaf het moment dat migranten zich in de wijk begonnen te vestigen, is weinig bekend. Er bestaan veel mythen over deze tijd die niet grondig zijn onderzocht. Een betere kennis over de eerste decennia van de Schilderswijk als multiculturele buurt is nuttig, latere problemen vonden niet zelden hun wortels in deze geschiedenis. Met deze tijdspanne onderscheidt dit onderzoek zich tegelijkertijd van andere studies naar interetnisch contact. Deze hebben zich doorgaans op een periode van slechts één of enkele jaren gericht. Het bestuderen van een periode van veertig jaar biedt de mogelijkheid om langer durende ontwikkelingen bloot te leggen en te verklaren, wat een diepgaander begrip oplevert. Daarnaast zoomt deze studie in tegenstelling tot de genoemde beleidsstudies in op een kleine groep mensen. Door hen persoonlijk te ondervragen kunnen beter onderbouwde en meer gedetailleerde antwoorden worden gevonden op vragen over interetnisch contact. Daarnaast krijgt zo de invloed van persoonlijke voorkeur en de behoefte aan contact een rol in de studie naar interetnische omgang. Deze factor bleef in de literatuur tot nu toe onderbelicht.

Methoden en materialen

De bronnen voor dit onderzoek zijn ten eerste elf interviews met sleutelfiguren uit de wijk. Het gaat hierbij om vijf mannen en zes vrouwen die nauw waren betrokken bij het sociale gebeuren van de wijk. Zij werkten bijvoorbeeld in een buurthuis, zaten in het bestuur van een bewonersorganisatie of patrouilleerden 's avonds vrijwillig in de wijk. Zij hadden een groot sociaal netwerk, waardoor zij mij een breed beeld konden geven van de buurtsamenleving. Zes van hen zijn van Nederlandse afkomst, twee anderen komen uit Marokko en de overige drie komen uit Turkije, Suriname en Curaçao. Zeven van de respondenten hebben een groot deel van hun leven in de wijk gewoond. Eén Nederlandse man is in de jaren zeventig naar een andere wijk verhuisd, maar hij werkt nog steeds in zijn oude buurt. Twee anderen, de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen, verblijven sinds begin jaren negentig in de wijk. De visie van mensen die er minder lang wonen is interessant, omdat zij niet, zoals de anderen, terugverlangen naar hoe de wijk in de jaren zestig en zeventig was. De elfde persoon is een basisschoolmeester die bijna de gehele onderzoeksperiode les gaf in de wijk. Hij woonde in een ander deel van Den Haag, maar hij was via zijn werk nauw betrokken bij de sociale ontwikkeling van de wijk. Zijn buitenstaandersblik werpt een bruikbaar vogelvluchtperspectief op de gebeurtenissen. Tabel 1.1 geeft een meer gedetailleerd beeld van de door mij geïnterviewde personen. Een aanvulling op de elf interviews vormen drie interviews met een autochtone man en twee autochtone vrouwen uit de wijk die eerder zijn afgenomen door studenten geschiedenis. Omdat niet bekend is of deze personen een sleutelfunctie vervulden in de wijk, zijn zij niet opgenomen in de tabel. Wel is bekend dat zij hun hele leven in de Schilderswijk woonden.

Respondenten die een groot deel van hun leven in de wijk doorbrachten hebben de meest volledige kijk op de geschiedenis ervan. Een gevaar is echter dat zij geen representatief beeld geven

van de gemiddelde ervaring van eerdere wijkbewoners. De meeste respondenten besloten in de wijk te blijven toen velen ervoor kozen te verhuizen, wat zou kunnen betekenen dat zij een positievere kijk op de wijk hebben (gehad) dan gemiddeld. Toch bleek dit niet in alle gevallen te kloppen: bewoners die verhuisden denken soms met een glimlach terug aan hun oude woonplaats, terwijl een deel van hun burens die achterbleven meer kwaads dan goeds te zeggen heeft. Daarnaast vertelden ‘de blijvers’ over de beweegredenen van vele burens, vrienden en familie die op een gegeven moment besloten te verhuizen. Migranten die lange tijd in de wijk bleven wonen zijn wellicht mensen die relatief weinig openstonden voor interetnisch contact. De omgeving van de Schilderswijk bood hen in toenemende mate de mogelijkheid slechts om te gaan met mensen van hun eigen afkomst. Maar het is ook mogelijk dat zij in de wijk bleven vanwege een gebrek aan een alternatief of omdat zij een fijn huis hadden, en niet omdat zij slechts met migranten wilden leven. In ieder geval heeft de genoemde mogelijkheid de interviews met migranten niet beïnvloed. De geïnterviewde migranten waren sociaal betrokken mensen die goed Nederlands spraken. Zij wisten mij een genuanceerd beeld te geven van het contact dat hun familie en landgenoten in de Schilderswijk hadden met Nederlanders.

Tabel 1.1: Overzicht van geïnterviewde personen

Naam	Geboortejaar en geboorteland	Periode woonachtig in Schilderswijk	Periode werkzaam/sociaal actief in Schilderswijk + functie	Opmerkingen
Mevrouw W.H.	1954, Nederland	1954- heden	Bestuurslid van Huurders Vereniging Schilderswijk 1985-1988; vrijwilligster in een speeltuin in de wijk 1990-heden; vrijwilligster bij bewonersorganisatie De Paraplu 2006-heden.	
Meneer W.A.	1961, Nederland	1961-1986	Bezoeker van buurtcentrum Jan de Baen van 1965-1972; vrijwilliger Buurtcentrum Jan de Baen 1972-1986; beroepskracht bij Buurthuis Sam Sam van 1993-heden.	
Meneer van der T.	1937, Nederland	1963-heden	Bestuurslid Huurders Vereniging Schilderswijk van 1983-1987; vrijwilliger bij Buurthuiskamer Terniersplantsoen 1995-heden.	
Mevrouw A. R.	1946, Nederland	1946- heden	Eigenaresse van snackbar in de wijk 1967 – 1995; vrijwillig jeugdwerkster 1971-1990.	
Meneer J. van der S.	1932, Nederland	1959-heden	Bestuurslid Huurders Vereniging	

			Schilderswijk 1981-1983; bestuurslid Heilige Marthakerk 1988-2008; vrijwilliger multicultureel ontmoetingscentrum MOC 't Heilige Hart 1996-2007.	
Meneer L.L.	1942, Nederland	Niet.	Schoolmeester op basisschool 'Prinses Irene' in de Schilderswijk 1968-2008.	
Mevrouw B.	1943, Suriname	1989-heden	Vrijwilligster multiculturele ouderengroep in verzorgingshuis Huis van Limburg Stirum 1995- heden.	
Mevrouw N.	1981, Nederland (ouders en zussen geboren in Turkije)	1981-heden	Vrijwilligster buurthuis Sam Sam; 'wijkmoeder': een vrouw met een groot sociaal netwerk in de wijk.	
Meneer H.e.O.	1956, Marokko	1974 -heden	Voorzitter van Stichting Buurtvaders 1993-heden; vrijwilliger bewonersorganisatie De Paraplu 2007-heden	Stichting buurtvaders verzorgt vrijwillige (avond)patrouille in multiculturele groepen ter bevordering van veiligheid en leefbaarheid in de wijk.
Mevrouw R.	1969, Marokko	1980-heden	Begeleidster ouderbijeenkomsten buurthuis Sam Sam: 1994-heden; vrijwilligster bij het verzorgen van multiculturele manifestaties in as-Soennah Moskee 1992-1998.	
Mevrouw L.	1940, Curaçao	1991-heden.	Lid van carnavalsvereniging Schilderswijk; vrijwilligster multiculturele ouderengroep in verzorgingshuis Huis van Limburg Stirum 1993- heden.	

De interviews met elf sleutelfiguren uit de wijk heb ik afgenomen met behulp van de interviewtechnieken zoals beschreven in boek *The voice of the past, oral history* van de Britse

historicus Paul Thompson en het boek *De mensen en de woorden* van Selma Leydesdorff.⁶⁰ Belangrijke basisprincipes van Thompson zijn dat vragen zo simpel mogelijk dienen te worden gesteld en dat deze altijd naar iets concreets vragen. Dit vergroot de kans op een adequaat antwoord. Zo vroeg ik mensen niet hoe hun leven er uit zag in een bepaald jaartal, maar wilde ik bijvoorbeeld weten met wie zij boodschappen deden toen hun eerste kind een baby was. Daarnaast is het van groot belang dat een interviewer geen vragen stelt die een mening of verwachting weerspiegelt en daarmee de denkwijze van de respondent beïnvloedt. Ik heb mijn respondenten daarom niet gevraagd of zij met mensen van een andere etniciteit omgingen. Hierdoor zouden zij kunnen denken dat ik dit van hen verwachtte. Dit zou de getuigenis kunnen sturen, waardoor zij bijvoorbeeld de uitzonderlijke situaties waarin zij interetnisch contact hadden zouden kunnen omschrijven als een dagelijks gebruik. Daarom heb ik hen enkel gevraagd met wie zij contact hadden in allerlei concrete gevallen. In de antwoorden viel op dat velen van hen dachten in termen van etniciteit: zij maakten in hun verhaal vanaf het begin onderscheid tussen Nederlanders en buitenlanders.

Tussen het eind van de jaren zeventig en het begin van de eenentwintigste eeuw zijn van Thompsons boek drie versies verschenen. Het verschil tussen deze uitgaven toont de ontwikkeling die heeft plaatsgevonden in het vakgebied van de mondelinge geschiedenis. Vanaf de jaren tachtig en negentig was er toenemende aandacht voor de wijze waarop herinneringen zich vormen en de subjectiviteit ervan, naast het eerdere achterhalen hoe iets heeft plaatsgevonden. Interviews die de basis vormen van mondelinge geschiedenis hebben daarmee een dubbele laag gekregen. Vanuit een historische vraagstelling wordt getoetst hoe mensen bepaalde gebeurtenissen hebben ervaren en hoe zij zich dat nu herinneren.⁶¹ Mensen interpreteren hun ervaringen achteraf binnen het kader van hun sociale groep. Dit betekent dat verhalen soms niet letterlijk waar zijn: het belang van sommige verhalen zit hem in de functie die hij voor de groep vervult. Persoonlijke herinneringen kunnen naar de achtergrond verdwijnen, omdat zij niet stroken met de collectieve herinnering. Herinneringen zijn zelden authentiek, omdat zij zijn vermengd met die van anderen. Dit betekent ook dat verhalen over vroeger onderhevig zijn aan verandering.⁶² Door onderwerpen van verschillende kanten te benaderen heb ik getracht deze dubbele lagen in getuigenissen te ontdekken. Soms bleek dan dat er tegenspraak zat in iemands verhaal. Dit leverde mij een genuanceerder beeld op van de beschreven ervaring.

Naast veertien interviews heb ik 104 artikelen uit landelijke-, regionale- en wijkkranten gebruikt. In tabel 1.2 is uiteengezet om welke kranten het gaat en hoeveel artikelen uit elke krant zijn gebruikt.

---

⁶⁰ Paul Thompson, *The voice of the past, oral history* (Oxford 1978); Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004) 54-59.

⁶¹ Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 19.

⁶² Leydesdorff, *De mensen*, 54-59.

Tabel 1.2: Overzicht van gebruikte krantenartikelen

Krant	Type krant	Aantal artikelen
De Telegraaf	Landelijk	4
Trouw	Landelijk	2
De Volkskrant	Landelijk	5
Het Vrije Volk	Landelijk	1
De Waarheid	Landelijk	8
De Haagse Courant	Regionaal	36
Het Vaderland	Regionaal	11
De Schilderswijker	Wijkkrant	34
De Dag	Wijkkrant	3
		Totaal: 104

Een aanvulling op de krantenartikelen vormde het archief van Jongeren Actiegroep Schilderswijk (J.A.S.), waarvan met name de inhoud van het maandblad De Lastige Schilderswijker bruikbare informatie opleverde. De J.A.S. werd in 1967 opgericht en streed tegen tal van misstanden in de wijk, zoals woningnood en verkrotting. Ik heb voor deze groep gekozen omdat zij, in tegenstelling tot veel andere bewonersorganisaties, onafhankelijk opereerde van overheidssteun. Vermoedelijk konden bewoners daarom via deze spreekbuis meer ongeremd hun mening uiten. In februari 1978 werd de J.A.S. ontbonden en gingen de rechten en plichten over op de Huurders Vereniging Schilderswijk (HVS), die tot 1985 bestond. Van deze vereniging heb ik het ledenblad en de jaarverslagen geanalyseerd. Daarnaast is een stuk gebruikt van de bewonersorganisatie Oranjeplein-Schilderswijk. De genoemde organisaties werden bestuurd door autochtonen. Om de situatie ook vanuit de optiek van migranten te bekijken, heb ik het archief van Stichting Yasmin geanalyseerd. Deze stichting voor en door migranten zette zich vanaf 1982 in voor het verbeteren van de positie van migrantenvrouwen in de Schilderswijk. Bovendien heb ik het ledenblad van clubhuis De Mussen, Het Mussennieuws, gebruikt. De Mussen is het oudste buurthuis van de Schilderswijk en het bestond gedurende de gehele onderzoeksperiode. Haar archiefmateriaal vormt een interessante aanvulling op de overige data, omdat de bezoekers na verloop van tijd niet alleen autochtoon waren maar ook migrant. Het maandblad geeft een beeld van hoe mensen van verschillende etniciteit binnen de vereniging met elkaar omgingen. Ook Klein Kranenburg en Willems behandelen deze stof in hun boek, maar nieuw is hier dat ik de situatie van De Mussen vergelijk met andere buurthuizen. Tenslotte vormden de genoemde studies over de Schilderswijk een bron, aangevuld met statistische (wijk)gegevens van de Gemeente Den Haag.

Om mensen te omschrijven die niet als Nederlander zijn geboren, of van wie ten minste één van de ouders niet de Nederlandse nationaliteit had bij geboorte, gebruik ik in deze studie de termen

migrant en buitenlander. De afgelopen decennia zijn veel verschillende termen gehanteerd om mensen van buitenlandse afkomst die zich in Nederland vestigden te omschrijven. De meeste benamingen bleken na enige tijd ongeschikt, bijvoorbeeld omdat ze generaliserend waren of een negatieve klank kregen. Ook de hier gekozen termen zullen niet volkomen geschikt zijn, maar omdat dit met de overige benamingen niet anders is, kies ik ervoor ze te hanteren, met bewustheid van de mogelijke tekortkomingen. Mensen die als Nederlander geboren zijn worden in dit onderzoek aangeduid als ‘Nederlander’, ondanks het feit dat veel migranten ook Nederlander zijn. Deze tweedeling dient slechts het leesgemak en staat los van de realiteit. Tenslotte moet worden opgemerkt dat de Haagse wijk die bewoners, maar ook beleidsmakers en politici doorgaans Schilderswijk noemen, officieel Schildersbuurt heet. Om verwarring tegen te gaan en tegemoet te komen aan de betrokkenen, spreek ik in dit stuk van ‘de Schilderswijk’.

Hoofdstuk 2: De geschiedenis van de Schilderswijk

Op een zompig grasland aan de zuidelijke rand van Den Haag werd rond 1870 de Haagse Schilderswijk gebouwd.⁶³ Het was een strategische woonplaats voor ondernemende Hagenaars. Het nabij gelegen treinstation Hollands Spoor verbond Den Haag met Amsterdam en langs deze hoek van de stad liep de Vliet, de belangrijkste waterweg naar Delft en Rotterdam. Het gebied gaf ruimte aan een groot aantal fabrieken en er was volop bedrijvigheid en werkgelegenheid. Aanvankelijk werden de huizen gebouwd voor de rijken. Toch betrokken al snel ook arbeiders de wijk, omdat zij in de fabrieken aan de slag gingen. Het ging hierbij voornamelijk om arme boeren uit het hele land, die door de sterke bevolkingsgroei en de landbouwcrisis van de negentiende eeuw op zoek waren naar werk.⁶⁴ Zij kregen de binnenterreinen van de grote huizen van de rijken toegewezen. Smalle gangen en poorten leidden naar deze hofjes, waar de woningen bestonden uit één á twee zeer kleine kamertjes. Hygiënische voorzieningen waren er nauwelijks en de fundering van de huizen, ook van de duurdere woningen, was slecht. De wijk is achteraf gezien met een tekort aan expertise gebouwd.⁶⁵ De gegoede burgerij trok om deze reden rond 1900 weg uit de buurt. Zij zocht haar toevluchtsoord in betere delen van de stad. Vanaf het begin van de twintigste eeuw was de Schilderswijk een arbeidersbuurt.⁶⁶ Wellicht was ook de door de Chicagoschool omschreven concurrentie tussen sociale groepen om een plek in de stad hiervan een oorzaak.

Om de leegstaande huizen van de vertrokken burgerij onder de weinig koopkrachtige arbeiders aan de man te brengen, werden deze opgesplitst in kleinere delen. Hierdoor nam het aantal bewoners per pand zodanig toe dat er sprake was van ‘mensenpakhuizen’.⁶⁷ Een ander deel van de woningen stond leeg, omdat zij die het zich konden permitteren meestal wegtrokken uit de wijk. Vooral in de jaren dertig was er sprake van een flinke uitstroom van wijkbewoners.⁶⁸ Dit was in de meeste gevallen een gevolg van de oncomfortabele leefomstandigheden. Criticus Johan Gram schreef in deze tijd: *‘Nog erger is het gesteld met de buurt waaraan de namen onzer groote schilders geschonken zijn (...), waar de cartonnen cubussen zoo dun en luchtig zijn, dat wie zijne gezondheid en zijn leven lief heeft, zich ongaarne in zulks een tochtig en vochtig steenklompje nestelt.’*⁶⁹ Problemen als armoede en prostitutie manifesteerden zich volop.⁷⁰ Onder buitenstaanders stond de wijk in laag aanzien. Op scholen in andere delen van Den Haag werden leerlingen gemotiveerd hun best te doen met het dreigement dat zij anders in de Schilderswijk zouden eindigen.⁷¹

---

⁶³ Eildert Mulder, *De zwijgende portieken van de Haagse Schilderswijk* (Amsterdam 2001) 11.

⁶⁴ Duivesteijn, *Kijk op*, 9-16.

⁶⁵ Ibidem, 30.

⁶⁶ Dolleman, *De Schilderswijk*, 14.

⁶⁷ Duivesteijn, *Kijk op*, 74.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Johan Gram in: M.J.Th. Besselink, *Samen leven in een wereldwijk* (Den Haag 1999) 14.

⁷⁰ <http://www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Geschiedenis-van-Schilderswijk.htm>

⁷¹ Duivesteijn, *Kijk op*, 78.

Toch stonden de huizen niet lang leeg. Deze werden tijdens en na de Tweede Wereldoorlog betrokken door Rotterdammers, die als gevolg van het bombardement op hun stad dakloos waren geworden. Ook mensen uit Scheveningen, van wie de woonomgeving vanwege de oorlog niet bewoonbaar was, vestigden zich in de Schilderswijk. Zo ontstond in vrij korte tijd een situatie van woningnood, die toenam door de geboortegolf van na de oorlog. In reactie hierop verrezen in hoog tempo nieuwe wijken rondom Den Haag, zoals Vredenburg, Moerwijk en Morgenstond. Een deel van de bewoners verhuisde hier naar toe, anderen bleven in de buurt achter, vanwege een gebrek aan koopkracht of het gehecht zijn aan de wijk.⁷² De besten vertrokken het eerst, waardoor op den duur vooral de armste gezinnen overbleven.

De prostitutie en drugshandel in de wijk werden grootschaliger.⁷³ De clubhuisleider van De Mussen, Jacob de Bruin, zette zich in voor de bevolking, maar veroordeelde tegelijkertijd haar onwil om iets van het leven te maken. Hij signaleerde verbittering onder de mensen op het gebied van arbeid en de visie op de toekomst.⁷⁴ Terwijl de nationale welvaart vanaf het eind van de jaren vijftig toenam, en het sociale vangnet voor armen steeds omvangrijker werd met het uitbreiden van de verzorgingsstaat, verdwenen de sociale problemen in de Schilderswijk niet.⁷⁵ Vanwege de armoede waren buurtgenoten binnen veel straten aangewezen op onderlinge hulp. Met name in de decennia voorafgaand aan de jaren '90 leefden veel bewoners rondom de armoedegrens.⁷⁶ Gedurende de gehele onderzoeksperiode was het merendeel van de wijkbewoners laag opgeleid. Zij hadden een laagbetaalde baan of waren werkloos. Ook spendeerden straatgenoten veel tijd samen omdat hun huisjes doorgaans maar één kamer hadden: zij brachten de dag liever buiten door dan binnen. De hechtheid van burenrelaties verschilde echter sterk per blok en zelfs per straatdeel. En buiten het eigen huizenblok kende men elkaar doorgaans niet of nauwelijks. In de weinige rijkere delen van de Schilderswijk hadden bewoners minder behoefte aan een hechte band met de buren en de huizen en straten waren er ruimer opgezet.⁷⁷

De komst van niet-Westerse migranten en de sanering

Juist in de periode dat de sociale problemen toenamen vestigden zich de eerste buitenlandse migranten in de wijk. Dit was een redelijk nieuw fenomeen in de Schilderswijk, die voortdurend een groot aantal nieuwkomers had ontvangen, maar hoofdzakelijk mensen van Nederlandse afkomst.⁷⁸ Volgens Klein Kranenburg en Willems was de wijkbevolking over het algemeen niet gecharmeerd van de komst van buitstaanders in 'hun' wijk, waardoor zij zich ook ten opzichte van de migranten gesloten openstelden.⁷⁹ Volgens de studie van Scotson en Elias is deze bewering niet verrassend. De nieuwkomers waren niet alleen de wijkcultuur vreemd, zij hadden een andere culturele achtergrond

---

⁷² Duijvesteijn, *Kijk op*.

⁷³ *Trouw*, oktober 1995.

⁷⁴ Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 33

⁷⁵ *Ibidem*, 130.

⁷⁶ *Ibidem*, 179.

⁷⁷ *Ibidem*, 31-33.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, 32.

dan de Nederlandse. Arabist Eildert Mulder schetst een ander beeld. Volgens hem vinden veel migranten uit de Schilderswijk het onterecht dat hun autochtone buurtgenoten later zijn afgeschilderd als racisten. Zij ontvingen hen in de beginjaren vaak hartelijk en namen hen op in de buurtcafés.⁸⁰

Vanaf het eind van de jaren vijftig kwamen de voornamelijk mannelijke migranten als gastarbeider naar Nederland. Eerst arriveerde een klein aantal uit Zuid-Europa en enkele jaren later volgden mannen uit andere landen, voornamelijk Turkije en Marokko. De fabrikanten die hen naar Nederland haalden waren verantwoordelijk voor hun huisvesting, maar soms zochten de arbeiders uiteindelijk zelf een woonruimte die hen beter beviel. Deze arbeiders waren aangewezen op huiseigenaren die hun bezit omtoverden tot zogenaamde ‘pensions’: panden die tot aan de nok waren gevuld met stapelbedden die zij per stuk voor een hoge prijs verhuurden. Deze pensions schoten in de Schilderswijk als paddenstoelen uit de grond. Ondanks de woningnood stonden hier veel huizen leeg, vanwege de zeer slechte staat ervan. De gemeente had een grootscheepse vernieuwing van de wijk gepland, maar die liet lang op zich wachten.⁸¹ Dit was voor huisbazen een reden om hun panden te laten verloederen en voor bewoners om de wijk te ontvluchten.⁸² Door migranten in hun leegstaande bezit te plaatsen probeerden sommige huiseigenaren nog snel wat te verdienen. Deze panden bevonden zich verspreid door de wijk.⁸³ De gemeente Den Haag stelde zich in deze periode erg terughoudend op en bemoeide zich nauwelijks met de huisvesting van gastarbeiders en andere migranten.⁸⁴

Migranten maakten in deze periode met minder dan 7 procent van de wijkbevolking een kleine minderheid uit.⁸⁵ Hier kwam aan het einde van de jaren zeventig verandering in, toen hun verblijf minder tijdelijk bleek dan verwacht en hun vrouwen en kinderen zich vanuit het thuisland bij hen voegden. Veel migranten gingen hierop over tot het kopen van een huis. Zij waren het leven in de pensions zat en het beschikken over een passende woonruimte voor een gezin was een wettelijke voorwaarde voor gezinshereniging. Zij vonden deze wederom in oude stadswijken als de Schilderswijk, omdat de huizen hier relatief goedkoop waren.⁸⁶ Het aantal migranten in de wijk steeg snel: in 1980 besloegen zij veertig procent van de wijkbewoners.⁸⁷ In lijn met het successiemodel van de Chicagoschool is het aannemelijk dat autochtonen contact met migranten vanaf deze periode, die lijkt op de fase van invasie, begonnen te vermijden. Met de komst van buitenlandse vrouwen en kinderen werden migranten anders zichtbaar in het straatbeeld.⁸⁸ Maar de toename had ook te maken met de vestiging van Surinamers en Antillianen vanaf 1975. Zij vestigden zich op vrij grote schaal in Nederland vanwege de (ex-)koloniale band en ook zij kwamen vanwege de goedkope huizen terecht in

---

⁸⁰ Mulder, *De zwijgende*, 22.

⁸¹ Ibidem, 59.

⁸² Duivesteijn, *Kijk op*, 30.

⁸³ Mulder, *De Zwijgende*, 32-34.

⁸⁴ Ibidem, 6-7, 84-85.

⁸⁵ Gemeente 's-Gravenhage, *Statistisch jaarboek 's-Gravenhage 1975-1976* (Den Haag 1977) 18-19.

⁸⁶ Dolleman, *De Schilderswijk*, 24.

⁸⁷ Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 154.

⁸⁸ Obdeijn en Schrover, *Komen en*, 302.

wijken als de Schilderswijk.⁸⁹ In de literatuur komt niet naar voren of migranten en Nederlanders in dezelfde straten woonden, of dat migranten zich concentreerden in bepaalde gebieden van de wijk.

In de jaren negentig vond een tweede versnelling plaats in de groei van het aantal migranten in de wijk. In 1990 was 51,5 procent van de buurtbewoners autochtoon. De overige bewoners kwamen vooral uit Suriname, Turkije en Marokko.⁹⁰ Vanwege doorlopende gezinshereniging en de toenemende vestiging van buitenlandse vluchtelingen en illegalen in de buurt, nam het aantal autochtonen in tien jaar tijd af tot 11 procent in 2001. Surinamers vormden nu de grootste groep in de wijk met 25 procent van de wijkbevolking, gevolgd door 24 procent Turken en 20 procent Marokkanen. De totale wijkbevolking had in 2001 samen meer dan 100 verschillende nationaliteiten.⁹¹ Met deze hoge mate van etnische heterogeniteit wijkt de Schilderswijk sterk af van de Amerikaanse wijken die de wetenschappers van de Chicagoschool beschreven. De meerderheid van de mensen in de Schilderswijk was buitenlands, maar zij werden niet voornamelijk omringd door landgenoten. Dit heeft implicaties voor dit onderzoek. Wellicht stonden migranten hierdoor meer open voor interetnisch contact.

Een tweede belangrijke, naoorlogse ontwikkeling in de Schilderswijk vormde het saneringsproces. Deze sanering was al een tijd nodig vanwege de slechte kwaliteit van de panden, maar de Nederlandse bewoners hebben jarenlang actie moeten voeren om de gemeente hiertoe te bewegen. Toen de nieuwe huizen er stonden had de wijk een nieuw gezicht: tachtig procent van de oorspronkelijke bebouwing was gesloopt.⁹² De literatuur over de Schilderswijk laat ruimte voor veel vragen over de precieze gang van zaken rondom de sanering. Zo is het onduidelijk waar en hoe bewoners een (tijdelijk) onderkomen vonden op het moment dat hun woning werd gerenoveerd. Ook is onbekend of zij uit de wijk verhuisden met de wens om uiteindelijk weer op de oude plek terug te komen en of zij na enige tijd op een andere plek verbleven te hebben ook nog terug wilden keren naar de Schilderswijk. In het volgende hoofdstuk wordt een antwoord gevonden op deze vragen.

Veranderingen verklaard vanuit de collectieve herinnering

Volgens autochtone (oud)bewoners van de Schilderswijk hadden de sanering en de komst van migranten veel impact op de wijksamenleving. Zij stellen dat de wijk vóór deze gebeurtenissen een ‘oorspronkelijk karakter’ had, dat het daarna is verloren.⁹³ Zij wijzen vooral op een afname van de sociale cohesie.⁹⁴ Zoals geconstateerd waren burens in bepaalde straten sociaal bij elkaar betrokken, maar de beschrijvingen van (oud)bewoners geven het idee dat de hele wijk elkaar kende en dat banden decennia lang teruggingen. Zo stelt een wijkbewoonster over de jaren zestig in de wijk: “*Als ome Wim soep kookte, bruine bonen- of erwtensoep, dan at de hele buurt daarvan.*”⁹⁵ Dit veranderde volgens hen na de sanering omdat bewoners zich minder thuis voelden in de wijk. Monotone huizenblokken in

⁸⁹ Duivestein, *Kijk op*, 84.

⁹⁰ Onderzoeksbureau Warray, *Ghetto's als*, 6.

⁹¹ <http://zbs.denhaag.nl/risdoc/2010/RIS177432.PDF> 5.

⁹² Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 8.

⁹³ Duivestein, *Kijk op*, 82-83, 85-86; Dolleman, *De Schilderswijk*, 69.

⁹⁴ Dolleman, *De Schilderswijk*, 20.

⁹⁵ *Ibidem*, 69.

onpersoonlijke nieuwbouwtijl waren opgenomen in onoverzichtelijke stratenpatronen en kenmerkende plekken waren verdwenen. De bewoners misten hetgeen waarmee zij vertrouwd waren. Hierdoor voelden zij zich minder verbonden met de wijk, wat hun gedrevenheid om de plek leefbaar en gezellig te houden deed afnemen.⁹⁶

De migranten zouden daarnaast de sfeer in de buurt hebben veranderd. Zo stelt auteur en wijkactiviste Alida Dolleman dat: ‘*Door de instroom van allerlei etnische groepen, die binnendringen in de buurtsamenleving van de autochtone bevolking, (...) er een sterke afname van het aantal Schilderswijkers [ontstaat].*’⁹⁷ En juist die ‘Schilderswijkers’, waarmee zij de eerdere, Nederlandse buurtbewoners bedoelde, dichtte zij het in stand houden van de hechte wijkcultuur toe. Dit is te zien aan de manier waarop zij sprak over een reünie met hen in 1985: “*Het was een heel gezellig feest, waarin iedereen zich weer, net als vroeger, de familiale Schilderswijk voelde.*”⁹⁸ Aan de uitspraken van Dolleman valt op dat zij de nieuwkomers niet tot ‘echte’ wijkbewoners (Schilderswijkers) rekende. Daarnaast suggereren de metaforen waarmee zij de komst van de migranten omschrijft dat zij hen als een bedreiging ervoer. Alleen mensen die je niet wilt toelaten moeten ‘binnendringen’ en het woord ‘instroom’ verwijst naar de bedreigende werking die van een overvloed aan water uitgaat.⁹⁹ Een reden van de geringe verbondenheid tussen migranten en autochtonen in de wijk was volgens haar de taalbarrière.¹⁰⁰ Het door Dolleman geschetste beeld van het veranderde wijkkarakter en haar verklaringen hiervoor worden door meerdere auteurs en oud-wijkbewoners gedeeld.¹⁰¹

Dit beeld is niet onomstreden. Ten eerste heeft de Schilderswijk zoals gezegd nooit een sociale eenheid gevormd. Sommige burens hielpen elkaar, maar bewoners met een verschillende sociaaleconomische status gingen al vóór de jaren zestig naar aparte scholen, zij ontwikkelden andere tongvallen en vermogende Schilderswijkers huurden, zoals alle rijken in Nederland, hun eigen banken in de kerk.¹⁰² Dat mensen samen in de kerk zaten betekende niet dat zij een band hadden.¹⁰³ Bovendien heeft de wijk voor minstens de helft van haar bewoners slechts als een (zeer) tijdelijk onderkomen gediend: haar geschiedenis kenmerkt zich door het komen en gaan van binnenlandse en buitenlandse migranten.¹⁰⁴ Het op grote schaal bestaan van oude, hechte banden in de wijk is daarom onwaarschijnlijk. Ten tweede was de wijk niet alleen gezellig, maar kenmerkte deze zich door een groot aantal sociale problemen.¹⁰⁵ Een ook de verklaring van de geconstateerde veranderingen is te eenzijdig. Het is ook mogelijk dat deze werden veroorzaakt door een meer algemene ontwikkeling van individualisering, die zich ook buiten de wijk voltrok. Zoals gezegd nam de welvaart vanaf de jaren

---

⁹⁶ Dolleman, *De Schilderswijk*, 20.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem, 51.

⁹⁹ Paul Chilton, *Analysing political discourse* (London en New York 2004)

¹⁰⁰ Alida Dolleman in: Besselink, *Samen leven*, 18.

¹⁰¹ Duivesteijn, *Kijk op*, 82-86; Peggy Ann Darthuizen in: Besselink, *Samen leven*, 98.

¹⁰² Mulder, *De zwijgende*, 73.

¹⁰³ Lucassen, ‘Tot besluit’, 258.

¹⁰⁴ Duivesteijn, *Kijk op*, 72.

¹⁰⁵ Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 118, 133.

vijftig toe, waardoor mensen minder op onderlinge hulp waren aangewezen. Daarnaast waren de nieuwe huizen vanaf de jaren zeventig groter en beter van kwaliteit. Wellicht heeft dit individualisering in de hand gewerkt, waardoor de sociale cohesie in wijken verminderde.¹⁰⁶

Het beeld dat oud bewoners hebben van de wijk als gezellig en hecht is een product van nostalgie. Het koesteren van een collectieve herinnering die generaties overstijgt is voor mensen nuttig. Het voorziet in een behoefte deel uit te maken van een groter geheel. Deze behoefte is extra groot wanneer de binding met het verleden voor hen minder vanzelfsprekend wordt, omdat zij bang zijn voor verandering, bijvoorbeeld vanwege de komst van niet-westerse migranten, modernisering of globalisering. Een voorwaarde voor het scheppen van collectieve herinneringen is dat mensen een deel van hun persoonlijke ideeën over de vervlogen tijd laten schieten, omdat deze strijdig zijn met het collectieve beeld.¹⁰⁷ Dit maakt dat de herinneringen van wijkbewoners weinig genuanceerd zijn.

Nieuwe bewoners in nieuwe huizen

De ervaren problematiek met de sanering en de vestiging van migranten brengen oud-bewoners vaak met elkaar in verband. Het gaat hierbij om de aanname dat migranten een deel van de nieuwe huizen betrokken, terwijl deze eigenlijk bedoeld zouden zijn geweest voor de eerdere, Nederlandse bewoners.¹⁰⁸ Een belangrijke vraag is daarbij of migranten in de huizen terecht kwamen omdat de oude bewoners inmiddels niet meer in de Schilderswijk wilden wonen, of omdat migranten de nieuwe huizen eerder wisten te bemachtigen en deze dus als het ware van hen ‘inpijken’. Ook al is het antwoord op deze vraag onbekend, in de literatuur wordt over deze kwestie soms de indruk gewekt dat de eerdere bewoners bedrogen uitkwamen. Een voorbeeld hiervan is een de eerder genoemde verklaring van Dolleman dat de Nederlanders wegtrokken *door* de instroom van migranten.¹⁰⁹ Een tweede voorbeeld is de uitspraak van Jan Koops, projectleider van de stadsvernieuwing in de Schilderswijk: ‘*Bij het begin van de sanering heerste nog het beeld dat de oude bevolking van de Schilderswijk de nieuwe huizen zou krijgen. Maar al snel werd duidelijk dat de verandering veel verder zou gaan. Niet alleen de oude huizen verdwenen, maar ook de oude samenleving. Daarvoor in de plaats kwamen Surinamers, Turken, Marokkanen, Somaliërs en enige tientallen andere nationaliteiten.*’¹¹⁰ Hij ontwijkt het beschrijven van de feitelijke gang van zaken en schetst het beeld dat de oude bevolking aan de kant werd gezet.

Het is de vraag of dit terecht is. Negentiende-eeuwse arbeiderswijken in Nederland hadden vanaf de jaren zeventig te maken met een flinke uitstroom van autochtone gezinnen, die liever in andere, nieuwe wijken gingen wonen. Migrantengedrukte, onder wie de woningnood over het algemeen vrij hoog was, betrokken de vrijgekomen huizen in de oude wijken.¹¹¹ Dit zou ook voor de Schilderswijk

---

¹⁰⁶ Lucassen, ‘Tot besluit’, 258-263.

¹⁰⁷ Leydesdorff, *De mensen*.

¹⁰⁸ Dolleman, *De Schilderswijk*, 22.

¹⁰⁹ Dolleman, *De Schilderswijk*, 20.

¹¹⁰ Jan Koops in: Mulder, *De zwijgende*, 115.

¹¹¹ Obdeijn en Schrover, *Komen en*, 282.

kunnen gelden. Toch is een wisselwerking tussen het vertrekken van oud-bewoners en de komst van migranten niet uitgesloten. Het saneringsproces besloeg een periode van ongeveer twintig jaar en werd stukje bij beetje uitgevoerd. Situaties waarin in de ene straat migranten nieuwe huizen betrokken, en autochtone bewoners in de volgende straat nog wachtten op vernieuwing van hun woning waren geen uitzondering.¹¹² Zo kregen de groepen met elkaar te maken en is het mogelijk dat autochtonen zich minder thuis voelden in de wijk door de aanwezigheid van de nieuwelingen. Dit is echter nog niet bewezen.¹¹³ Hoe de samenhang vanaf 1960 was tussen de sanering, het wegtrekken van oud-bewoners en de komst van migranten wordt in het volgende hoofdstuk onderzocht. Deze kennis zal dienen tot het vaststellen van de invloed die de gang van zaken en de beeldvorming daarover had op het contact tussen autochtone buurtbewoners en migranten in de wijk vanaf 1960. Daarbij is de veronderstelling dat wanneer Nederlandse bewoners het beeld hadden dat migranten ten onrechte huizen van eerdere bewoners innamen, dit een negatieve invloed had op interetnisch contact.

Conclusie

De negentiende-eeuwse Schilderswijk biedt al meer dan een eeuw een onderkomen aan mensen uit de lagere sociaaleconomische segmenten. Ook al waren de huizen er tot aan de jaren zeventig van slechte kwaliteit, de wijk wist steeds bewoners aan te trekken door het bieden van een goedkope verblijfplaats. Voor velen was het verblijf van korte duur: wie hiertoe in staat was verhuisde naar een ander stadsdeel. Hierdoor vertoonde de wijkpopulatie weinig continuïteit. Toch was er per straat vaak sprake van sociale cohesie onder burens. De Nederlandse bewoners zagen het sociale karakter van 'hun wijk' drastisch veranderen ten gevolge van de stadssanering en de vestiging van vele buitenlandse migranten. Door deze ontwikkelingen nam de sociale cohesie volgens hen af. Maar ook individualisering en modernisering kunnen hiervan oorzaken zijn geweest. Feit is dat de wijk vanaf de jaren zeventig binnen enkele decennia veranderde van een bouwvallige arbeidersbuurt met voornamelijk Nederlandse bewoners naar een multiculturele wijk met nieuwbouwhuizen. Het is de vraag hoe de eerdere, Nederlandse bewoners, die gewend waren aan de vestiging van (binnenlandse) nieuwkomers in de buurt, hierop reageerden en in hoeverre zij open stonden voor contact met hun buitenlandse buurtgenoten. Andersom is het de vraag wat de houding van de nieuwkomers was ten opzichte van autochtone Nederlanders in de wijk en hoe dit samenspel de mate van sociale cohesie in de wijk mogelijk wijzigde. Het volgende hoofdstuk gaat op deze vragen in.

---

¹¹² Dolleman, *De Schilderswijk*, 20-23; Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 130.

¹¹³ Duivesteijn, *Kijk op*, 85-86.

Hoofdstuk 3: Interetnisch contact in de Schilderswijk

In dit hoofdstuk wordt onderzocht of en hoe Nederlanders en migranten in de Haagse Schilderswijk tussen 1960 en 2000 in hun vrije tijd met elkaar omgingen en waarom (niet). Hierbij staan de genoemde zes factoren – de etnische opbouw van de buurtbevolking, de behoefte aan contact, demografische kenmerken van bewoners, hun sociaaleconomische positie, stereotypering en de situatie in de wijk - centraal. De onderzoeksperiode is opgedeeld in drie fasen, in navolging van de hypothese van de Chicagoschool dat het aantal migranten in een wijk van invloed is op interetnische omgang. De eerste fase loopt van 1960 tot 1975, toen kleine aantallen migranten zich in de wijk vestigden. De volgende fase bestrijkt de jaren tussen 1975 en 1990, de periode waarin het aandeel migranten uitgroeide tot ongeveer de helft van de wijkbevolking. De jaren tussen 1990 en 2000 vormen de laatste fase van onderzoek, waarin migranten de (grote) meerderheid uitmaakten in de Schilderswijk. Binnen elke fase wordt een antwoord gevonden op de hoofdvraag aan de hand van het eerder omschreven archiefmateriaal van wijkorganisaties en kranten en aan de hand van interviews met sleutelfiguren uit de wijk. Uiteindelijk worden deze perioden met elkaar vergeleken.

3.1: Periode 1960-1975

In de jaren zestig en zeventig had het merendeel van de Nederlanders in de Schilderswijk volgens mijn respondenten nauwelijks contact met buitenlandse buurtgenoten. Zij hadden weinig kans hen te ontmoeten: het aantal migranten in de wijk was klein en zij leidden in hoge mate hun eigen leven. ‘*Die mannen kwam je weinig tegen*’, vertelt een basisschoolmeester uit de wijk. ‘*Of je kwam ze wel tegen, maar ze liepen weg, ze liepen voorbij.*’¹¹⁴ Maar de Nederlanders en migranten die naast woonden hadden geregeld contact. Dit gebeurde in de eerste plaats op straat. Zoals gezegd leefden Nederlanders veel buiten, zij zaten bijvoorbeeld op de stoep voor hun huis met elkaar te praten en ook migranten hingen’s avonds soms op straat of in een café. Zo ontmoette men elkaar. De schoolmeester vertelt over het begin van de jaren zeventig: ‘*We liepen door de Van Limburg Stirumstraat en daar zaten Turkse vrouwen, die zaten op de stoel, op straat te breien en daartegenover zat een Nederlandse buurvrouw, die zat ook te breien en dan (...) werd geprobeerd een gesprek te voeren, vaak via de kinderen, maar het werd gedaan.*’¹¹⁵ Ook vierden Nederlanders en migranten buiten gezamenlijk feesten, herinnert een Marokkaanse gastarbeider zich: ‘*Met Oud en Nieuw, (...) gezellig met elkaar, en ook Koninginnedag, vaste feesten. Dat was echt met burens onder elkaar.*’¹¹⁶

De intensiviteit van de omgang verschilde per persoon en liep uiteen tussen een kort praatje op de stoep tot een liefdesrelatie. Een Nederlandse buurtbewoonster hielp haar Turkse burens af en toe uit de brand: ‘*Toen ik geen kinderen had, toen woonde ik in de Frans Halsstraat, toen heb ik ook op een Turks kindje gepast, die werd ’s ochtends gebracht en ’s avonds weer teruggehaald.*’¹¹⁷ Af en toe

---

¹¹⁴ Interview met Meneer L.L.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Interview met Meneer H.e.O.

¹¹⁷ Interview met Mevrouw M, zij woont sinds 1949 in de Schilderswijk.

ontwikkelde een burensamenleving zich tot een vriendschap, waarbij migranten en Nederlanders elkaar thuis uitnodigden. Zo vertelt een jonge Marokkaanse vrouw over de omgang van haar vader met zijn burensamenleving, toen hij net in de Schilderswijk woonde: *‘Ze kwamen ook wel thuis bij elkaar. Dat weet ik nog steeds, toen mijn vader ons hier haalt, heeft hij allemaal die Nederlanders uitgenodigd. Zeg maar, om samen eten. Hij heeft allemaal ons voorgesteld van die heet die, die heet die, die heet die. (...) Ieder weekend, ik weet nog steeds, op zaterdag, gingen we samen eten, aan tafel met de burensamenleving.’*¹¹⁸ Ook collega’s gingen na werktijd wel eens samen wat drinken en zij bezochten elkaar soms thuis. Een dochter van een andere Marokkaanse gastarbeider herinnert zich van haar kinderjaren in de wijk dat de Nederlandse burensamenleving vaak langskwamen, zij waren al lange tijd met haar vader bevriend: *‘Mijn vader had eigenlijk bijna alleen maar Nederlandse vrienden vroeger’*, vertelt een Turkse vrouw over de jaren zestig en zeventig. *‘Hij was goed met zijn werkgever, mijn moeder zei wel dat zijn collega’s en werkgever ook wel eens bij hun thuis kwamen eten en langskwamen.’*¹¹⁹ Dat haar vader alleen Nederlandse vrienden had is niet waarschijnlijk. Hij woonde lange tijd met een groep Turkse mannen in de Schilderswijk en zij hebben vermoedelijk een belangrijk deel van zijn kennissenkring gevormd, maar het is duidelijk dat hij met Nederlanders optrok.

Behalve op straat en thuis ontmoetten buurtgenoten van verschillende etniciteit elkaar ook in openbare gelegenheden, zoals het buurtwinkeltje op de hoek van de straat. Nederlanders hielpen migranten hier met het uitzoeken van de juiste, voor hen onbekende producten. Een bewoonster van de Rembrandtstraat maakte bijvoorbeeld mee dat: *‘ze dan in de winkel stonden en ze stonden iets aan te wijzen, dat je dan tegen de winkelier zei van, ‘nou, volgens mij willen ze dat hebben.’*¹²⁰ Daarnaast vormden sommige cafés in de wijk interetnische ontmoetingsplekken. Een deel van de gastarbeiders was jong en ongetrouwd en ging graag uit. Op de vraag of migranten wel eens wijkcafés bezochten antwoordt een Marokkaanse man: *‘Ja, heel veel zelfs. Met verschillende nationaliteit, dat was echt geen probleem (...) je was echt welkom.’*¹²¹ Een autochtone bewoonster herinnert zich avonden in haar stamcafé uit deze periode: *‘Alles, gemengd, door elkaar. De één dronk wel een biertje en de ander zat de hele avond op een colaatje. (...) als er echt een feestavond was, dan kon je wel merken van ‘ze vinden het niet zo’, maar er waren toch wel momenten dat ze dachten van, ‘laten we maar even meedoen’, en dat was dan wel leuk.’*¹²² Dit zal echter niet op heel grote schaal zijn gebeurd, de meeste gastarbeiders ontmoetten elkaar apart van de Nederlanders, in de meer neutrale stationsrestaurant van het nabij gelegen Station Hollands Spoor.¹²³ Stationsrestaurants waren in veel Nederlandse steden een favoriete ontmoetingsplek voor migranten. Hier werd over het algemeen minder alcohol gebruikt dan in reguliere cafés en zij hoopten hier nieuwaangekomen landgenoten te treffen.

---

¹¹⁸ Interview met Mevrouw R.

¹¹⁹ Interview met Mevrouw N.

¹²⁰ Interview met Mevrouw W.H.

¹²¹ Interview met Meneer H.e.O.

¹²² Interview met Mevrouw W.H.

¹²³ Interview met Meneer L.L.

Openheid vanuit gewoonte

Nederlanders stonden doorgaans open voor contact met buitenlandse burenen, omdat zij de gewoonte van onderlinge openheid met straatgenoten wilden voortzetten. Een Nederlandse bewoonster vertelt bijvoorbeeld over haar moeder in die tijd: *‘Dan zei ze: ‘Ik ga koffie drinken bij de buurvrouw’. En dan zei ik: ‘Mam, ze is Turks he?’ En dan zei mijn moeder: ‘Nou en? Ik ga er toch koffiedrinken?!’*¹²⁴ Nederlanders keken wel op wanneer migranten zich in hun straat vestigden. Een bewoonster dacht in een dergelijk geval wel eens: *‘verrek een bruine’*.¹²⁵ Een mannelijk buurtgenoot vond dat buitenlanders er *‘onguur’* uitzagen en hij stoorde zich soms aan de taalbarrière.¹²⁶ Maar volgens veel respondenten waren de Nederlanders *‘wel wat gewend’*. Er woonde eerder al een klein aantal (arbeids)migranten in de wijk uit Zuid-Europa en meer nabij gelegen landen, en, zo stelt een oud bewoner, *‘er woonden wel meer gekke mensen in de straat.’*¹²⁷ En zonder migranten in hun gewoonte te betrekken zou de sociale cohesie in de straat afnemen.

Toch was het hebben van een (te) klein sociaal netwerk onder de Nederlanders geen factor in het aangaan van interetnisch contact. Ook zonder dat zij met de migranten om zouden gaan was hun kennissenkring groot genoten. Deze bestond voornamelijk uit straatgenoten. *‘Je moet het zo zien, mensen trokken in mijn jeugd allemaal met elkaar op. De burenen bemoeiden zich met de kinderen van de burenen’*, legt een Nederlandse oud bewoner van de Jan de Baenstraat uit over zijn straat in de jaren vijftig en zestig.¹²⁸ *‘Dat had je vroeger wel’*, stelt ook een bewoonster uit een ander deel van de wijk: *‘dat je veel meer bij elkaar zat. Ik herinner me nog wel dat de ene vrijdag kwamen ze allemaal bij m’n vader kaarten en dan de week daarop ging het weer bij een ander.’*¹²⁹ In het kleinere aantal straten waar Nederlanders geen hechte band hadden met de burenen, ontstond nauwelijks interetnisch contact. Eén Nederlandse respondent sprak zowel zijn Nederlandse als zijn buitenlandse burenen niet: hij woonde op de brede Vaillantlaan waar de mensen rijker waren en de onderlinge hulpvraag en de sociale cohesie bijgevolg kleiner waren.¹³⁰

Volgens buurthuismedewerker Robbert van der Vlerk waren het vooral de Nederlandse vrouwen die de banden met migranten aanhaalden. Zij vormden volgens hem de sociale spil van de buurt: *‘In de Schilderswijk heerste het matriarchaat’*, legt uit in Trouw.¹³¹ Als dit klopt zou dit een gevolg kunnen zijn geweest van het feit dat mannen vaker werkten dan vrouwen, waardoor zij wellicht meer tijd hadden om een belangrijke sociale positie in te nemen.¹³² Toch is de stelling van Van der Vlek op zijn minst te generaliserend. Dit onderzoek levert veel bewijzen op voor het bestaan van omgang tussen Nederlandse mannelijk wijkbewoners en migranten.

---

¹²⁴ Interview met Mevrouw W.H.

¹²⁵ Interview met Mevrouw U, zij is autochtoon en woont sinds 1963 in de Schilderswijk.

¹²⁶ Interview met Meneer J. van der S.

¹²⁷ Interview met Meneer W.A.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Interview met Mevrouw W.H.

¹³⁰ Interview met Meneer van der T.

¹³¹ *Trouw*, oktober 1995.

¹³² Ibidem.

Beperkte openheid migranten

Migranten hadden een beperkte behoefte aan contact met Nederlanders, ondanks het gebrek aan familie en vrienden om hen heen. Met geld verdienen als belangrijkste doel maakten ze lange werkdagen in de Westlandse tuinbouw, in fabrieken en op andere ongeschoolde werkplekken. Hierdoor bleef er weinig tijd over om te integreren in de wijk. Een Marokkaanse gastarbeider legt uit: *‘Toen die tijd was echt eh, overal werk. Binnen een maand had ik echt drie verschillende werk gehad. Ik werk veel dagen, hard werken.’*¹³³ Zij woonden meestal met een groep landgenoten in een pension, met wie zij een groot deel van hun vrije tijd besteedden. Hoewel hulp van Nederlanders bij zaken als het invullen van formulieren en de taal welkom was, hadden migranten deze niet nodig voor hun functioneren. De mannen hielpen elkaar. Zo woonde de vader van een Turkse vrouw tijdens zijn eerste jaren in Nederland: *‘Bij een oom van ons, die had een hele grote huis gekocht, met vijf slaapkamers ofzo, en die had al zijn kennissen uit Turkije bij hem in huis genomen. Want je wist natuurlijk niets, ze konden de taal niet beheersen, ze wisten niet waar ze heen moesten... dus hij zei, weet je wat, helpen jullie mij met de huur als jullie gaan werken en dan bied ik jullie onderdak en zal ik jullie zo verder begeleiden.’*¹³⁴ Ook een Marokkaanse gastarbeider zocht voornamelijk hulp bij landgenoten: *‘Vroeger was hier echt heel weinig instanties die echt jou gaan vragen ofzo, maar je kent wel misschien zelf eh, van die landgenoten, die kan je vragen of meehelpen.’* Hij kende andere Marokkanen in de wijk met wie hij gelijktijdig naar Nederland was gekomen: *‘Eerst ik ken niet die mensen (...) maar hebben wij kennisgemaakt onderweg en eh.. we zien elkaar nu nog steeds.’*¹³⁵

Toch stonden migranten, ondanks de noodzaak tot interetnisch contact, meestal open voor een praatje of een kopje koffie. Zij vonden het fijn dat buurtgenoten een open houding naar hen hadden.¹³⁶ Het optrekken met families was voor hen een welkome afwisseling op de omgang met mannen uit het eigen land. Zo vertelt een Marokkaanse gastarbeider: *‘Toen die tijd was wel gezellig. Echt de hele straat kennen ze mekaar, en groeten ze mekaar (...) Want vroeger, ja, was echt alleenstandig, zeg maar iedereen woont alleen, die hebben echt zoeken echt contact.’*¹³⁷ Een deel van de buitenlandse mannen was daarnaast geïnteresseerd in het ontmoeten van (Nederlandse) vrouwen. Zij vulden hun vrije tijd volgens een Marokkaanse gastarbeider graag met: *‘Meiden zoeken, ja, in de stad, in een discotheek...’*¹³⁸

Grenzen aan het contact

Er waren grenzen aan de diepte die het contact tussen Nederlanders en migranten kon bereiken. Ten eerste bleven de gesprekken vanwege de taalbarrière simpel van vorm. De gastarbeiders spraken de taal in het begin volgens eigen zeggen: *‘Heel weinig, met vingers vooral.’*¹³⁹ Hierin vond gedurende de

---

¹³³ Interview met Meneer H.e.O.

¹³⁴ Interview met Mevrouw N.

¹³⁵ Interview met Meneer H.e.O.

¹³⁶ Interview met Mevrouw N.

¹³⁷ Interview met Meneer H.e.O.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem.

jaren zestig en zeventig een verbetering plaats, maar de uitdrukkingmogelijkheid van de mannen bleef gebrekkig.¹⁴⁰ Daarnaast was de openheid van Nederlanders tegenover hun buitenlandse buurtgenoten begrensd. Wanneer zij één op één met een gastarbeider werden geconfronteerd, bijvoorbeeld omdat zij burens waren, stonden zij voor hem open. Maar, zonder dat het tot grote conflicten kwam, sloten autochtonen migranten uit van wijkorganisaties en –verenigingen. Volgens de medewerker van Jan de Baen was dit niet slecht bedoeld: *‘men was gewoon heel onbekend met elkaar.’*¹⁴¹ Toch was de onbekendheid niet de enige factor in deze reactie. Nederlanders lieten migranten niet toe in sociale groepen omdat zij hen als essentieel anders zagen. Daarom waren zij bang dat hun aanwezigheid de gewoonten- en de dynamiek van de groep zou veranderen. Door migranten buiten te sluiten uit de groepsverbanden, drukte men de vermeende culturele dreiging de kop in. Eén op één contact tussen Nederlanders en migranten was wel mogelijk, omdat de buitenlanders op deze kleine schaal weinig konden veranderen aan de cultuur van de wijkbewoners. Dat uitsluiting en toenadering naast elkaar bestonden, betekent dat zowel Klein Kranenburg en Willems als Mulder gelijk hadden: Nederlanders reageerden hartelijk én afstandelijk op de migranten. Deze bevinding komt niet overeen met de theorie van de Chicagoschool, volgens welke deze fenomenen slechts los van elkaar, in strikt gescheiden fasen voorkomen.

Robbert van der Vlerk maakte mee hoe migranten hun intrede deden in het buurthuis. Volgens hem verliep dit stroef: de Nederlandse bezoekers protesteerden, vertelt hij in *Trouw*.¹⁴² Een medewerker van buurtcentrum Jan de Baen herkent dit: de autochtonen accepteerden in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig geen migranten in de hechte klaverjasgroepen. Het was *‘het ding van de mensen. Het zat hier vol met Nederlanders en dat werd dan vaak niet geaccepteerd, dit was echt van dé Nederlanders (...) en mensen zagen er heel gek uit: heel dik gekleed en ze hadden allemaal hoofddoeken op en ze praatten een hele andere taal.’*¹⁴³ Een ander voorbeeld van uitsluiting is dat buurtbewoners migranten belemmerden deel te nemen aan het gebruik het weekend door te brengen in een stacaravan aan de rand van Den Haag. Wanneer migranten probeerden mee te doen kregen zij vaak reacties als: *‘Wat doet een Marokkaan op een camping? Dat hoort toch niet?’*¹⁴⁴ Slechts een enkeling hield het er vol en werd uiteindelijk geaccepteerd.

Het lijkt bij deze afwijzingen te hebben gedraaid om de afwijkende cultuur van de nieuwkomers. Ook de verklaring van de medewerker van het buurtcentrum dat nieuwelingen uit andere delen van het land welkom waren om deel te nemen aan de kaartgroep doet dit vermoeden. Toch is bekend dat Nederlandse buurtbewoners in volkswijken zich ook ergerden aan andere (autochtone) nieuwkomers wier leefwijze en afkomst duidelijk verschilde van ‘de norm’, zoals

---

¹⁴⁰ Interview met Meneer W.A.

¹⁴¹ Interview met Meneer W.A.

¹⁴² *Trouw*, oktober 1995.

¹⁴³ Interview met Meneer W.A.

¹⁴⁴ Interview met Meneer L.L.

studenten en starters uit de middenklasse.¹⁴⁵ Of Nederlanders in de Schilderswijk hen uitsloten van hun clubs is niet bekend. Wellicht probeerden mensen met een andere levensstijl doorgaans weinig mee te doen in buurtorganisaties, omdat zij hun vrije tijd anders besteedden. Daarmee blijft het onduidelijk of etniciteit een doorslaggevende factor was in de uitsluiting van migranten.

Stereotypering

Stereotypering vormde voor autochtonen een middel om migranten buiten sociale groepen en wijkinstituties te houden. Dit gedrag komt overeen met dat van de gevestigde bewoners van Winston Parva in het onderzoek van Scotson en Elias. Door nieuwkomers te typeren als mensen van een mindere soort sloot men hen collectief buiten. Een verschil met de bewoners van de Engelse wijk was dat de Nederlanders in de Schilderswijk wel individueel contact hadden met migranten, terwijl de uitsluiting in Winston Parva compleet was. De Nederlanders uitten zich niet zomaar agressief tegenover buitenlanders, daarvan zijn geen berichten uit deze periode bekend. Het negatieve beeld dat zij van hun nieuwe wijkgenoten hadden kwam tijdens momenten van woede tot uiting. Een voorbeeld hiervan is een conflict uit 1969 waarbij een stel autochtone bewoners 's nachts een pension voor Marokkaanse gastarbeiders bestormde. Zij joegen de vijftig slapende bewoners met scherpe voorwerpen het dak op, vanwaar deze de Nederlanders op straat bekogelden met stenen en dakpannen. Volgens een verslag van Het Vrije Volk riepen Nederlandse bewoners teksten als: *'De viezerikken moeten terug naar hun eigen land. Ze verdienen veel meer voor hetzelfde werk dan wij.'* En: *'De smeerlappen staan naakt voor de ramen, ze moeten van onze meisjes afblijven'*.¹⁴⁶

Achteraf bleek dat niet de Marokkanen de hoofdoorzaak van de bestorming waren, maar de Nederlandse eigenaresse van het pension, die een schoonmaker uit een bepaalde familie had ontslagen.¹⁴⁷ Maar dat de woede niet werd ontketend door migranten, maakt de inhoud van de scheldpartij niet betekenisloos. Een deel van de Nederlandse bewoners zag het voortleven van de wijkcultuur door de aanwezigheid van migranten bedreigd. Zij omschreven hen als vies, onguur en onaangepast.¹⁴⁸ Dit zijn aanklachten die wijzen op de onverenigbaarheid van de cultuur van de migranten met die van de Nederlanders. Etniciteit is in dit soort beschuldigingen geen noodzakelijke factor, want de bewoners van Winston Parva beschuldigden de autochtone nieuwkomers van dezelfde zonden. Deze beweringen dienen tot het zwart maken van groepen, zonder dat de inhoud op feiten hoeft te berusten. Toch moeten de uitlatingen worden gerelativeerd. De Schilderswijk was een buurt waar mensen elkaar wel vaker de ongezouten waarheid vertelden. Zo legt Robbert van der Vlerk in Trouw uit dat Nederlandse bewoners wel eens *'viezerik'* of *'kutmarokkaan'* tegen een Marokkaan

---

¹⁴⁵ Raffael Argioli, Koos van Dijken en Jos Koffijberg, *Bloei en verval in vroeg na-oorlogse wijken* (Den Haag 2008) 140.

¹⁴⁶ *Het Vrije Volk*, 16 juni 1969, 1.

¹⁴⁷ Meester de Bruyn in: Hans van de Burg, *Voorgeschiedenis en gevolgen van een televisiedocumentaire* (Amsterdam 1969) 57.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 56.; Interview met Meneer J van der S., Interview met Meneer W.A., Interview met Mevrouw A.R.

zeiden, maar dat zij elkaar ook ‘dikke’, ‘rooie’ of ‘grote neus’ noemden, zonder het slecht te bedoelen.¹⁴⁹

Concurrentie op het gebied van werk en liefde lijken in de woede van de Nederlandse bewoners geen belangrijke rol te hebben gespeeld, ook al gaven zij deze zaken concreet aan.¹⁵⁰ Wellicht gebruikten Nederlanders deze statements omdat deze makkelijker waren dan vertellen dat zij bang waren dat ‘hun’ wijk zou veranderen. Geen van de acht Nederlandse respondenten gaf blijk van enig gevoel van economische strijd met migranten. Daarbij, de betogers gaven de regering de schuld van hun lage lonen, niet de migranten en de meeste Nederlanders waren in deze periode werkzaam in andere banen en sectoren dan de buitenlanders.¹⁵¹ Het klimaat was ook op nationale schaal niet rijp voor een economische concurrentiestrijd. De jaren zestig en het begin van de jaren zeventig waren op economische gebied voortvarend. Er was genoeg werk en gastarbeiders waren juist in sectoren geplaatst waar Nederlanders niet meer wilden werken. Hun aanwezigheid werd in deze tijd doorgaans positief ontvangen, omdat zij bijdroegen aan de groei van de Nederlandse economie. Daarnaast zou het verblijf van de mannen tijdelijk zijn, dus Nederlands verwachtten niet dat hun aanwezigheid een blijvende impact zou hebben.¹⁵²

De bezorgdheid die de Nederlandse wijkbewoners uitten over de voorliefde van buitenlandse mannen voor jonge meisjes is in andere meldingen niet teruggekomen. Wel bestond enige wrijving op het vlak van de liefde vanwege de interetnische liefdesrelaties die ontstonden. Toch veroorzaakte dit geen grote conflicten, wellicht omdat de meeste van deze relaties niet van lange duur waren. Het merendeel van de mannen richtte zich op het vinden van een vrouw in het thuisland.¹⁵³ Tenslotte bestond op het gebied van huisvesting nauwelijks concurrentie. De migranten kwamen in huizen terecht die dusdanig waren vervallen dat Nederlanders er niet meer wilden wonen. ‘*Zij wilden weg,*’ vertelt een Nederlandse bewoner uit de Herderlaan over zijn oude burens, ‘*want ze hadden zo veel onderhoud aan hun huizen. Dus ze wilden wel naar een flat, of een nieuwere woning, want dat vonden ze wel makkelijk. Voor hen in de plaats kwamen Turken, Surinamers, van alles.*’¹⁵⁴ Arbeidsmigrant stelden over het algemeen minder hoge eisen aan een huis, omdat zij weinig geld hadden en dachten slechts tijdelijk te blijven.¹⁵⁵

Migrant koesterden volgens mijn respondenten weinig negatieve gevoelens ten opzichte van Nederlandse wijkgenoten. Wel reageerden de Marokkaanse mannen uit het pension in de krant met de volgende woorden op het voorval in het pension: ‘*We wisten dat Nederlanders niet gastvrij waren, maar wat nu is gebeurd heeft geen van ons eerder meegemaakt.*’¹⁵⁶ Kennelijk stonden Nederlanders

---

¹⁴⁹ *Trouw*, oktober 1995.

¹⁵⁰ Meester de Bruyn, *Voorgeschiedenis en*, 55.

¹⁵¹ Burg, *Voorgeschiedenis en*, 57.

¹⁵² Obdeijn en Schrover, *Komen en*, 302-303, 307-308.

¹⁵³ Interview met Meneer H.e.O.; Interview met Mevrouw R.

¹⁵⁴ Interview met Meneer J. van der S.

¹⁵⁵ Lucassen, *The immigrant*, 186-187.

¹⁵⁶ *De Friese Koerier*, 17 juni 1969.

bij sommige migranten bekend als ongastvrij. Daarnaast waren hun huisbazen zoals gezegd meestal onbetrouwbare geldkloppers. Mogelijk heeft dit hun beeld van Nederlanders beïnvloed, maar hierover is niets bekend.

3.2: Periode 1975-1990

Vanaf het midden van de jaren zeventig nam het aantal migranten in de Schilderswijk snel toe. Terwijl Surinamers, Antillianen en gezinnen van gastarbeiders zich in de wijk vestigden, vertrok een deel van de autochtonen naar andere buurten en steden. Omdat de groep migranten groeide ten opzichte van de Nederlanders en zij verspreid over de wijk woonden, nam het aantal interetnische ontmoetingskansen flink toe. De schaal waarop interetnisch contact plaatsvond was volgens mijn respondenten daardoor groot. Veel Nederlanders en migranten zeiden elkaar gedag of zij maakten een praatje op straat. Door het stijgen van de werkloosheid als gevolg van de economische crisis hadden zij daarvoor nu ook meer tijd.¹⁵⁷ Net als in de decennia hiervoor waren het voornamelijk burens die in de vrije tijd met elkaar omgingen. Toch nam vanaf het einde van de jaren zeventig de intensiteit van de contacten af. Mensen kwamen niet vaak meer bij elkaar thuis en het contact op straat kreeg een vluchtiger karakter. ‘*Ze groetten wel, maar verder niet*’, stelt een Surinaamse vrouw over haar landgenoten ten opzichte van Hollandse burens.¹⁵⁸ Een Marokkaanse gastarbeider noemt de omgang met zijn Nederlandse burens in deze periode goed, terwijl het slechts bestond uit begroetingen als: ‘*Goedemorgen buurvrouw, alles goed? Dat soort dingen.*’¹⁵⁹ Nederlanders en migranten bezochten niet vaak meer samen de kroeg of dezelfde buurtkruidentier. Er ontstonden weinig nieuwe interetnische vriendschappen. Mensen die al voor deze periode bevriend waren, bleven elkaar opzoeken. Zo vertelt een Nederlandse bewoonster over een Turkse buurvrouw: ‘*Die mensen die er toen zijn komen wonen die heb ik nu weer als echt vrienden van mijn. Want met hunnie ga ik een paar keer per jaar op vakantie. En ik heb ook Surinaamse vrienden, ja hoor. Die ken ik al veertig jaar.*’¹⁶⁰

Behoeftte aan contact onder Nederlanders

Veel Nederlandse bewoners hadden nog steeds een vrij groot sociaal netwerk in de wijk, dat met name bestond uit Nederlandse buurtgenoten. Maar ook in deze periode hadden zij behoefte aan contact met buitenlandse straatgenoten omdat zij de sociale verbondenheid in hun straat hoog wilden houden.¹⁶¹

Migranten meer gesloten

Gastarbeiders en hun vrouwen stelden zich vanaf deze periode over het algemeen vrij gesloten op naar hun Nederlandse buurtgenoten. Zij hadden weinig behoefte aan omgang met hen, omdat zij een groter sociaal netwerk van familie en landgenoten om zich heen hadden, voornamelijk binnen de wijk, maar vaak ook daarbuiten. ‘*Iedereen heeft zijn eigen gezin, eigen vrouw eh... blijven ze gewoon thuis*’, licht een Marokkaanse gastarbeider het verschil toe met jaren zestig. ‘*Ging steeds alleen maar op familiecontacten en niet mensen van buiten meer. Maar vroeger je zoekt wel echt contacten.*’¹⁶² De burgerlijke staat van mannelijke migranten was dus van invloed op hun behoefte aan contact met Nederlanders, zoals het SCP voorspelde. Deze behoefte was al klein, maar werd nu nog kleiner. De

---

¹⁵⁷ *De Dag* z.j.

¹⁵⁸ Interview met Mevrouw B.

¹⁵⁹ Interview met Meneer H.e.O.

¹⁶⁰ Interview met Mevrouw A.R.

¹⁶¹ *De Schilderswijker* 12 (1983)

¹⁶² Interview met Meneer H.e.O.

komst van migrantenvrouwen zorgde daarnaast niet voor een toename van het interetnisch contact. De vrouwen hadden doorgaans geen hulp nodig van Nederlanders, omdat zij deze kregen van ervaren (vrouwelijke) landgenoten. Zo vertelt een Turkse vrouw: *‘ik weet wel toen mijn moeder hier was is dat kennissen, burens, voornamelijk Turkse, want ze sprak de taal natuurlijk niet, dat ze van hen hulp kreeg. Als ze bijvoorbeeld samen naar buiten gingen dan sprak een kennis Nederlands voor haar, of die ging haar bijvoorbeeld begeleiden naar buiten en liet haar zien van hee, dit is de markt, dit zijn de winkels.’*¹⁶³

Voor islamitische vrouwen gold daarnaast vaak dat zij weinig buiten kwamen. Uit een intern onderzoek van migranten vrouwenorganisatie Stichting Yasmin uit 1988 bleek dat de twintig ondervraagde Arabisch en Turks sprekende vrouwen, die minstens zeven jaar in de Schilderswijk woonden, nauwelijks contact hadden met de burens.¹⁶⁴ Volgens een Turkse medewerkster *‘[isoleerden] veel eerste generatievrouwen (...) zichzelf in hun huis uit angst voor de nieuwe, onbekende omgeving waar alles, inclusief de taal, anders is dan zij gewend zijn. (...) Hierdoor houden de vrouwen sterk vast aan hun oude gewoonten, taal en cultuur.’*¹⁶⁵ Of zij werkelijk bang waren is niet bewezen, maar hun positie was anders dan die van hun echtgenoten. De vrouwen werkten doorgaans niet en zij kwamen hierdoor minder op een natuurlijke manier in aanraking met Nederlanders en de Nederlandse taal.¹⁶⁶ Een Marokkaanse vrouw legt uit: *‘[Mijn vader] was de persoon buitenshuis, dat was zijn gebied. En mijn moeder was meer binnenshuis. Zo hebben ze dat geregeld.’*¹⁶⁷ Onder Surinaamse en Antilliaanse mensen bestond er in dit aspect geen duidelijk onderscheid tussen mannen en vrouwen. Wellicht speelde het feit dat deze migranten de Nederlandse taal spraken en meer kennis hadden over het land hierin een rol. Daarnaast kwamen mannen en vrouwen van deze etnische groepen tegelijk naar Nederland, waardoor mannen niet al meer waren gewend aan de nieuwe omgeving dan de vrouwen.

Sociaal-culturele integratie van tweede generatie migranten

De kinderen van migranten trokken vrij veel op met Nederlandse leeftijdsgenoten. Een basisschoolmeester stelt dat zij samen speelden op school, in de speeltuin en bij elkaar thuis. Hij herinnert zich dat buitenlandse kinderen in de jaren zeventig op verjaardagsfeestjes kwamen bij Nederlandse klasgenootjes: *‘Als dan een kind jarig was, werden de Marokkaanse en Turkse vriendjes ook bij hem uitgenodigd. Marokkanen en Turken kennen niet je verjaardag vieren zoals wij dat kennen. Er zijn enkele die het overnamen, en dan werd je ook terug uitgenodigd.’*¹⁶⁸ Soms betekende de onderlinge omgang van kinderen dus dat buitenlandse ouders Nederlandse gebruiken overnamen. Een Turkse vrouw vertelt over haar jeugd in de Schilderswijk: *‘Wij zijn altijd met allerlei rassen opgegroeid en voor mij was het altijd normaal. Ik ben van alle markten thuis, ik heb ook allerlei*

---

¹⁶³ Interview met Mevrouw N.

¹⁶⁴ Jaarverslag Stichting Yasmin 1988.

¹⁶⁵ ‘Migrantenvrouwen in Nederland’, toespraak van een medewerker van Stichting Yasmin uit 1992.

¹⁶⁶ Interview met Mevrouw N.

¹⁶⁷ Interview met Mevrouw R.

¹⁶⁸ Interview met Meneer L.L.

vriendinnen gehad. *Eén van mijn beste vriendinnen was Cindy, een Hollandse meid*'.¹⁶⁹ Het lijkt er op dat kinderen inderdaad gemiddeld meer open stonden voor nieuwe invloeden, zoals het SCP stelt. Zij hadden in mindere mate een mening over etniciteit.

Vanaf de pubertijd kwam er meer afstand tussen kinderen van verschillende etnische afkomst. Het onderscheid in etniciteit en cultuur vormde de basis voor de indeling van sociale groepen. Een Marokkaanse herinnert zich over haar middelbare schooltijd: *'Je had groepjes Marokkaans, groepjes Hollanders, groepjes Hindoestaans, groepjes Turks, van alles zeg maar van verschillende cultuur. De meisjes gaan ze over ons een beetje praten van 'kijk nou dit en dat' en dan denk je ook van waarom? Ze zeiden van 'rot op naar je eigen land', 'wat doe jij hier?' dat soort dingen.*'¹⁷⁰ Moslima's die vanaf dat moment een hoofddoek gingen dragen werden hier vaak op aangekeken door hun klasgenoten. Een Turkse vrouw vertelt over haar Nederlandse vriendin uit die tijd: *'vanaf het moment dat ik een hoofddoek ben gaan dragen is zij zich een beetje gaan terugtrekken.*'¹⁷¹ Uit deze voorbeelden blijkt dat het samen naar school gaan niet automatisch resulteerde in meer interetnisch contact, zoals Scheepers stelde. Wel veroorzaakte de combinatie van in Nederland geschoold zijn, het spreken van de Nederlandse taal en het daarbij in aanraking komen met andere waarden en normen onder migrantenkinderen een hogere mate van sociaal-culturele integratie dan bij hun ouder het geval was.

Toen zij volwassen waren herstelde het contact tussen jonge migranten en Nederlanders zich vaak.¹⁷² Veel leden van de tweede generatie deden een opleiding of werkten (vrijwillig).¹⁷³ Leeftijd speelde hierin dus geen rol, het ging om de kansen die migranten kregen om in bredere zin verbonden te raken met de Nederlandse samenleving en de wil om deze kansen te grijpen. Dit in samenspraak met de theorie van Gordon dat de sociaaleconomische integratie van migranten ontstaat via de stijging van de sociaaleconomische positie. Vooral migrantendochters hadden daarmee als volwassen vrouw een heel andere sociale kennissenkring dan hun moeder. De Turkse dochter van een gastarbeider vertelt dat haar moeder in de jaren zestig de Nederlandse kennissen van haar vader niet ontmoette, ook niet als zij bij haar thuis kwamen: *'Mijn moeder kon dan niet bij hun aan tafel zitten, dat kon dan niet vanwege de cultuur. (...) Mijn moeder mocht niet eens in de buurt komen.'* Haar eigen situatie als volwassen vrouw was tegen de jaren negentig heel anders. Zij deed vrijwilligerswerk bij een buurthuis en sprak geregeld Nederlanders. *'Ja, het was een hele rare mentaliteit vroeger'*, stelt ze, *'ik moet er niet aan denken dat dat nu nog zo zou zijn.'*¹⁷⁴ Hieruit blijkt ook dat niet het geslacht, maar *gender* onder migranten soms een factor was in het aangaan van interetnisch contact. De op *gender* gebaseerde sociale rolverdeling was verschillend per gezin en per periode.¹⁷⁵

---

¹⁶⁹ Interview met Mevrouw N.

¹⁷⁰ Interview met Mevrouw R.

¹⁷¹ Interview met Mevrouw N.

¹⁷² *NRC Handelsblad*, 15 september 1990.

¹⁷³ Interview met Meneer W.A.; Interview met Mevrouw N.

¹⁷⁴ Interview met Mevrouw N.

¹⁷⁵ Interview met Mevrouw R.

Etnische verzuiling

Een andere reden van de verminderde intensiteit van het contact was dat een deel van de migranten die in de jaren zeventig en tachtig al wat langer in de wijk woonde de kennis en de middelen had vergaard om een eigen bedrijf of organisatie op te zetten. Dit betekende dat migranten met name vanaf de jaren tachtig hun eigen winkels, cafés en buurtcentra hadden. Volgens de Chicagoschool bouwen migranten pas een eigen infrastructuur op wanneer zij in de meerderheid zijn in een wijk. In de Schilderswijk deden zij dit al tien jaar daarvoor. Het gevolg van de verzuiling was dat zij Nederlanders minder vaak tegenkwamen in openbare gelegenheden, want ook deze hadden hun eigen keur aan voorzieningen. Zowel Nederlandse als buitenlandse bewoners leken niet geïnteresseerd om elkaar op dit soort plekken te ontmoeten.¹⁷⁶ Zo stelde de HVS in haar jaarverslag van 1985 dat ‘*Er (...) over het algemeen weinig communicatie [is] tussen de diverse groeperingen. Bewonersorganisaties moeten hierop een antwoord vinden.*’¹⁷⁷ De besturen van deze organisaties probeerden het contact tussen de groepen te bevorderen, door activiteiten te organiseren waarbij zij konden integreren. Maar de pogingen bleven meestal vruchteloos. Zo organiseerde de Nederlandse leiding van het voornamelijk door Nederlanders bezochte clubhuis Jan de Baen in 1980 regelmatig ontmoetingsavonden tussen Nederlandse en Surinaamse wijkbewoners om hen ‘*nader tot elkaar te brengen*’. Maar, zo stelde de leiding in *Het Vaderland*, Surinamers kwamen niet vanwege drempelvrees en Nederlanders waren moeilijk zover te krijgen dat zij deelnamen.¹⁷⁸

Dat Nederlanders nog steeds geen migranten toelieten in hun hechte groepen blijkt ook uit het feit dat zij het niet zagen zitten dat buitenlandse gezinnen megingen op het jaarlijkse kamp naar Otterlo van clubhuis De Mussen.¹⁷⁹ Toch probeerde het bestuur van De Mussen in 1985 migranten aan te trekken door haar nieuws in het Turks en Arabisch te verspreiden.¹⁸⁰ Soms lukte het uiteindelijk om migranten te interesseren deel te nemen in grotendeels Nederlandse clubs en vond er interetnisch contact plaats. In 1982 meldde het bestuur van De Mussen bijvoorbeeld in haar maandblad dat er een sportgroepje actief was met vrouwen van verschillende culturele afkomst, waaronder ook Nederlandse.¹⁸¹ Maar doorgaans stonden besturen voor het dilemma of zij als organisatie open wilden zijn voor iedereen tegen de prijs van het verliezen van veel ‘oorspronkelijke’ bezoekers. Soms eindigde deze kwestie in het eindeloos uitsplitsen van aparte activiteiten voor verschillende groepen.¹⁸² In andere gevallen veranderde het type bezoeker drastisch. Zo werd buurthuis Sam Sam vanaf 1984 door migranten bezocht, maar op dat moment waren de meeste Nederlandse bezoekers al verhuisd of zij kwamen niet meer: ‘[Migranten] *kwamen hier eigenlijk pas echt binnen toen de Nederlanders*

---

¹⁷⁶ Interview met Meneer J. van der S.

¹⁷⁷ Jaarverslag HVS 1985, 3.

¹⁷⁸ *Het Vaderland*, 5 juni 1980.

¹⁷⁹ Nota: ‘Wat wordt het Mussenbeleid voor de toekomst?’

¹⁸⁰ *Mussennieuws*, 12 (1985)

¹⁸¹ *De Mussenvriend*, 15 (1983)

¹⁸² Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 177.

wegtrokken. *Het samenleven was geen probleem, maar echt zo samen in een buurthuis, daar was toen eigenlijk nog geen sprake van*, licht een medewerker van Sam Sam toe.¹⁸³

Racisme

Nederlanders stelden vanaf 1975 in opiniestukken in wijkbladen steeds vaker dat zij problemen hadden met het grote aantal buitenlanders in hun straat. Vanwege de taalbarrière zou de sociale cohesie afnemen. Dit soort berichten waren niet nieuw, maar zij namen tegen het eind van jaren zeventig flink toe. Bewoners van de stratengroep tussen de Hoefkade en de Frans Halsstraat maakten in 1976 in een brief aan de gemeente hun zorgen kenbaar over de aanhoudende verkoop van huizen aan Antillianen en Surinamers.¹⁸⁴ En een autochtone bewoonster van de Jacob van Marisstraat beargumenteerde in 1982 in de Haagse Courant: '[In de straat staan] vaak twee-over-één-trapwoningen. We kunnen niet eens afspreken wie de trap schoonmaakt want ze begrijpen ons niet. (...) Het gaat er niet om dat het buitenlanders zijn, maar door het aantal kunnen wij niet meer leven zoals we dat altijd gewoon waren.'¹⁸⁵ Een andere Nederlandse bewoonster stelde in 1983 in de wijkkrant: 'Er komen steeds meer anderstaligen in de wijk wonen, waar je niet zo veel contact mee hebt als je zou willen'.¹⁸⁶ Misschien hadden deze mensen inderdaad geen contact met de migranten in hun straat. Het is echter ook mogelijk dat de door hen beschreven problemen een dekmantel vormden om zich af te zetten tegen het steeds grotere aantal migranten in de buurt.

Ondanks dat Nederlanders behoefte hadden aan contact met migranten, voelden zij zich door hen bedreigd in hun positie om de wijkcultuur te bepalen. Zij vonden dat de wijk van hen was. De sfeer hadden zij op een bepaalde manier vormgegeven en dat wilden ze zo houden. Toen er in de jaren zestig enkele migranten kwamen vonden zij dat prima, omdat deze niet de macht of de wens hadden de wijkcultuur te veranderen. Nu leek dat vanwege hun grotere aantal en omdat zij langer bleven anders te worden en stuitte hun aanwezigheid op weerstand van de Nederlandse bewoners. De ontwikkelingen in de wijk vertoonden hiermee grote gelijkenis met wat de sociologen van de Chicagoschool de *fase van invasie* noemden. Daarnaast waren er duidelijke overeenkomsten met het gedrag van de gevestigde bewoners van Winston Parva. De Nederlanders zetten zich af tegen de nieuwkomers, omdat zij hun dominante positie in de wijk bedreigd zagen. Dit vertaalde zich nauwelijks in acties gericht tegen buitenlanders, maar Nederlanders irriteerden zich volop aan hun nieuwe wijkgenoten. Anders dan in de genoemde theorieën was, net als in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig, dat bewoners in de praktijk vaak op goede voet stonden met hun buitenlandse burens. In individueel contact stapten zij over hun vooroordelen heen. Zo vertelde een Nederlandse bewoonster over haar Nederlandse buurman, die zich erg racistisch uitliet: '*totdat Surinamers naast hem kwamen wonen en die zeiden van 'Hee buurman, hoe gaat het?' En hij was ook een kletsmaajor zelf en hij zei later, 'Ik heb nog nooit zulke goeie burens gehad!' Hij zegt, 'je hoeft maar wat te zeggen*

---

¹⁸³ Interview met Meneer W.A.

¹⁸⁴ *Haagse Courant*, 11 oktober 1976.

¹⁸⁵ *Haagse Courant*, 9 september 1982.

¹⁸⁶ *De Schilderswijk* 12 (1983).

en er komt weer een schaal met kippen over de schutting heen, weet je.' En eerst dan schelden op ze.¹⁸⁷ De behoefte aan gezelligheid was voor deze man belangrijker dan zijn mening over Surinamers.

De irritatie van sommige Nederlanders aan enkele buitenlanders in hun straat vanwege concrete zaken, bijvoorbeeld de taalbarrière of geluidsoverlast, kan niet direct worden getypeerd als discriminatie. Het zou hierbij kunnen gaan om buurtgenoten die last hadden van elkaar, waarbij het afwijzen van een bepaalde etniciteit of cultuur wellicht geen rol speelde. Maar in andere gevallen waren de uitingen, bewust of onbewust, ronduit racistisch. Een autochtone vrouw uit de Rembrandtstraat verwoordt de reactie van Nederlandse buurtgenoten als volgt: *'Er waren wel mensen die in die tijd vonden van: 'Ze horen hier niet en dit is van ons.'*¹⁸⁸ Anderen uitten zich minder diplomatiek: *'Daar heb je weer zo'n kakkerlak, weg met die sausniggers'*, zeiden de autochtone burens van een Nederlandse vrouw toen eind jaren zeventig *'de zoveelste'* Surinamer in haar straat kwam wonen.¹⁸⁹

Nederlanders uitten zich, behalve in kleine, bekende kring, niet vaak openlijk racistisch. *'Ze denken al vlug dat je discrimineert, maar daar heeft het niets mee te maken'*, lichtte een bewoonster in de wijkkrant de angst van wijkbewoners toe om als racist te worden gezien wanneer zij hun onvrede over migranten uitten.¹⁹⁰ In archieven van bewonersorganisaties en kranten zijn dit soort hatelijke uiting ten opzichte van migranten wellicht daarom nauwelijks te vinden. Toch sluimerde het racisme onder Nederlanders in de wijk. Degenen die kritiek hadden op buitenlanders drukten zich voorzichtig uit. Zo stelde een Nederlandse bewoner die bekend stond als 'Pa v.d. Heuvel' in 1974 in zijn column in de Lastige Schilderswijk: *'Ikzelf ben tegen rassenhaat (...) Maar dat wil niet zeggen dat het klein beetje levensruimte dat wij hebben door enkele woekeraars duur aan hen verkocht moet worden.'*¹⁹¹ Er was op dat moment overigens juist sprake van een grote uittocht van bewoners naar andere gebieden en veel huizen in de wijk stonden leeg.¹⁹² Van een letterlijk ruimtegebrek was dus geen sprake. Van een afkeer van buitenlanders vermoedelijk wel. Ook een schoolmeester beargumenteerde dat ouders zich in deze periode in zijn bijzijn niet negatief uitlieten over migranten: *'Een hele enkeling zal toegeven van: 'Ik begrijp ze niet.' Ze zullen niet snel zeggen: 'Ik heb een hekel aan ze.' Pas met Pim Fortuyn, met Geert Wilders is het 'Zeg maar wat je zeggen wilt', is alles openlijk. Dat kon toen echt nog niet.'*¹⁹³ Toch merkte hij via de kinderen hoe sommige ouders over buitenlanders spraken: *'Als de ouders zeggen: 'Alle Marokkanen zijn slecht', dan is dat ook zo voor het kind. Dat zullen ze neutraal houden, totdat er ruzie ontstaat. En dan is het 'Ga terug naar je eigen land, rotmarokkaan!''*¹⁹⁴ Een ander bewijs voor het sluimerende racisme is het feit dat een relatief groot aantal wijkbewoners rond het midden van de jaren zeventig tijdens de gemeenteraadsverkiezingen stemde op de Centruumpartij

---

¹⁸⁷ Interview met Mevrouw A.R.

¹⁸⁸ Interview met Mevrouw W.H.

¹⁸⁹ Interview met Mevrouw A.R.

¹⁹⁰ *De Schilderswijk*, 12 (1983).

¹⁹¹ *De Lastige Schilderswijk* 59 (1974).

¹⁹² Statistisch jaarboek Gemeente 's-Gravenhage 1979/1980, 36-37, 75.

¹⁹³ Interview met Meneer L.L.

¹⁹⁴ Ibidem.

van Glimmerveen. Deze partij stond bekend om leuzen als: ‘*Verlos Den Haag van de plaag van Surinamers en Antillianen*’. En ‘*Houd Den Haag blank en veilig*’.¹⁹⁵

Een uitzondering op het verborgen houden van racistische gevoelens vormden de rellen die in de zomer van 1979 drie weken lang plaatsvonden in de Schilderswijk, de Spoorwijk, Molenwijk en Scheveningen. Haagse jongeren gingen hierbij veelvuldig de confrontatie aan met de politie. De precieze oorzaak van de rellen is onbekend, maar volgens verschillende verslagleggers uit die tijd had deze onder andere te maken met verveling en de hoge jeugdwerkloosheid. Soms richtten de Nederlandse jongeren zich in hun woede tot migranten, waarbij zij zich racistisch uitlieten. Of migranten een deel van de oorzaak van hun boosheid vormden, of dat deze vooral dienden als zondebok is niet duidelijk.¹⁹⁶ Dit voorval illustreert de moeilijkheid van het vaststellen van de oorzaak van racistische uitlatingen. Zoals gezegd kwamen volgens het Haagse onderzoeksbureau Warray veel sociale problemen tussen migranten en Nederlanders in de Schilderswijk voort uit sociaaleconomische problemen, zoals slechte woonomstandigheden en werkloosheid. De frustratie die hiervan het gevolg was botvierden bewoners soms op minderheidsgroepen.¹⁹⁷

Daarnaast schoppen jongeren in volksbuurten volgens verschillende wetenschappers relatief snel een rel, waarbij de inhoud van de zaak vaak van ondergeschikt belang is.¹⁹⁸ ‘*Ja, conflicten zijn er altijd*’, bevestigt een oud bewoner over de Schilderswijk, ‘*Ik weet vroeger nog hier in de Van Ostadestraat, in die cafeetjes enzo, was het altijd vechten (...) Bijvoorbeeld een kerstbomenjacht werd er gehouden, dan lag de hele wijk hier te vechten op straat, vanuit een andere wijk. (...) Dat hoorde er bij. Dat was prachtig. Je bent toch kind!*’¹⁹⁹ Toch is niet uit te sluiten dat de relschoppers, en de Nederlandse bewoners van de wijk in het algemeen, een afkeer hadden van buitenlanders. Dat het verzet tegen het groeiende aantal migranten in de Schilderswijk in ieder geval een gevolg was van culturele dreiging, wat niet aantoonbaar verbonden was aan een overtuiging van raciale inferioriteit, wordt hieronder verder beargumenteerd.

Andersom lijken migranten geen negatief beeld te hebben gehad van hun Nederlandse wijkgenoten. Ondanks het feit dat de meesten van hen zich sterk richtten op hun landgenoten, zijn er geen redenen om aan te nemen dat zij Nederlanders bewust ontweken. De geïnterviewde migranten zeiden allen fijne Nederlandse burens te hebben gehad, maar zij spraken hen niet veel omdat zij al genoeg omgingen met vrienden en familie uit het thuisland. Dit vonden zij gemakkelijker vanwege de bekende taal en cultuur. ‘*Het ligt vooral aan de taal*’, stelde een Turkse vrouw over de moeilijkheid

---

¹⁹⁵ *De Lastige Schilderswijker*, 9 (1975) 15.

¹⁹⁶ Gemeentepolitie 1827 – 1994, *Rapporten van de mobiele eenheid met betrekking tot ordeverstoringen in Scheveningen, de Spoorwijk, Molenwijk en Schilderswijk 1979. Verslag van de commissie van advies voor de openbare orde betreffende de ongeregelde heden in de Schilderswijk, Spoorwijk en Scheveningen* (Den Haag 9 augustus 1979) 3-4.

¹⁹⁷ Onderzoeksbureau Warray, *Ghetto's als*, 17.

¹⁹⁸ Frank Bovenkerk, ‘Rassenrellen of criminaliteit’, *Migrantstudies* 4 (1999) 255-270.

¹⁹⁹ Interview met Meneer W.A.

die haar ouders hadden in contact met Nederlanders.²⁰⁰ *‘Je schaamt wel een beetje (...), van hoe moet ik zeggen, wat moet ik zeggen...’*, legt een Marokkaanse gastarbeider uit.²⁰¹

Verandering van de wijkcultuur en culturele bedreiging

Onder invloed van de buitenlandse bewoners veranderde de cultuur in de wijk. Andere kledingstijlen doemden op in het straatbeeld, mensen spraken verschillende talen en marktkoopmannen pasten hun aanbod deels aan op de wensen van migranten. Nederlandse bewoners claimden vaak dat migranten de oorzaak waren van het veranderen van bepaalde zaken en tradities in de buurt. Daarom voelden zij zich door hen bedreigd in de macht om de wijkcultuur te bepalen. Het is in veel gevallen de vraag of dat terecht is. Vaak was de oorzaak van veranderingen niet de aanwezigheid van migranten, maar het vertrekken van bekenden en algemene modernisering.

Een voorbeeld hiervan is dat Nederlandse bakkers, slaggers en kruideniers volgens sommige Nederlandse bewoners moesten vertrekken omdat migranten hun producten niet wilden kopen. De winkels die migranten voor deze bedrijven in de plaats openden stonden Nederlanders volgens een autochtone bewoner vaak niet aan. *‘Daar heb je het dan als Nederlander wel eens moeilijk tussen’*, vertelt een autochtone kerkbestuurder uit de wijk, *‘omdat je ken als Nederlander niet altijd de dingen krijgen die je hebben wil in de winkels (...) en wat je dus hebt op een gegeven moment: de vertaling van de artikelen die dan in Arabisch staan, of Turks staan en dat spoort natuurlijk niet met de Nederlandse taal (...) Nou, en dat geeft dus wel eens eh... nou... moeilijkheden is overdreven, maar... toch wel irritatie... van eh, wonen we nou in Turkije of wonen we nou in Nederland?’*²⁰²

Het is echter de vraag of Nederlanders werkelijk nog behoefte hadden aan kleine buurtwinkels. Als dat zo was geweest is het aannemelijk dat een deel van deze bedrijfjes was blijven bestaan. In deze periode hadden kleine winkeliers in het hele land het moeilijk, vanwege de komst van grote supermarkten die producten goedkoper konden aanbieden. Een Nederlandse oud wijkbewoner beargumenteert dat buurtwinkels in de Schilderswijk in principe nog een toekomst hadden. De winkels die voor de slaggers en kruideniers in de plaats kwamen, behoorden grotendeels weer tot het type buurtwinkel, maar met een buitenlandse eigenaar: *‘Kijk, het zijn natuurlijk Turkse winkels, Marokkaanse winkels, maar dat zijn voor hun weer buurtwinkels, wat wij gewoon vroeger hadden. Dus eigenlijk is het hetzelfde gebleven. Het zit nou niet meer op elke hoek van de straat, het zit gecentraliseerd op de Vaillantlaan het meeste, en de Hoefkade, maar uiteindelijk, het zijn de kleine plekjes waar mensen heen gaan’*, legt hij uit.²⁰³ Wellicht was dit een gevolg van het feit dat veel exotische producten niet in reguliere supermarkten te koop waren. Migrantenvonden hierdoor, anders dan Nederlanders, behoefte aan kleine speciaalzaken.

---

²⁰⁰ Interview met Mevrouw N.

²⁰¹ Interview met Meneer H.e.O.

²⁰² Interview met Meneer J. van der S.

²⁰³ Interview met Meneer W.A.

Tegen het eind van de jaren '80 uitten Nederlanders dit soort klachten over het veranderen van de wijkcultuur vanwege migranten steeds vaker.²⁰⁴ Zo klaagden Nederlandse bewoners dat de andere gebruiken van migranten afbreuk deden aan Nederlandse tradities. Buitenlanders vierden feesten als Oud en Nieuw en Koninginnedag bijvoorbeeld nauwelijks, waardoor de gebruikelijke straatfeesten veel minder druk werden bezocht.²⁰⁵ Een Marokkaanse gastarbeider signaleerde dit verschil aan het eind van de jaren tachtig: *'Niet meer wensen met oud en nieuw jaar, niet de burens zeg maar wensen, maar voorheen wel. Kijk met Oud en Nieuw zie je heel weinig mensen op straat nog. Alleen kinderen die echt vuurwerk afsteken waren.'*²⁰⁶ Toch is het de vraag of de traditie van het vieren van straatfeesten was voortgezet wanneer er alleen Nederlanders in de wijk hadden gewoond. Andere bewoners zich sociaal geïsoleerd in hun straat omdat zij veel buitenlandse burens hadden, terwijl sociale banden binnen straten al eerder werden verbroken door het wegtrekken van veel Nederlandse burens: *'en dat ging op een gegeven moment best wel in een sneltreinvaart'*, vertelt een Nederlandse oud bewoner van de Jan de Baenstraat over het midden van de jaren zeventig, *'ik heb nog wel mensen gekend, die gingen dan wel weer hier in de wijk wonen, maar ja, de één woonde vijf straten verderop, de ander ging daarheen... dus ja, het werd wel uit z'n verband getrokken natuurlijk.'*²⁰⁷ Voor de achterblijvers was *'hun straat (...) hun straat niet meer.'*²⁰⁸ Dat de nieuwe burens gebrekkig Nederlands spraken vergemakkelijkte het opbouwen van een nieuwe sociale samenhang voor de Nederlanders niet, maar het is de vraag in hoeverre die met nieuwe Nederlandse burens was teruggekeerd.

Gewoontes van sociale groepen veranderen hoe dan ook. De toename in welvaart zorgde voor een afname in onderlinge afhankelijkheid van burens, waardoor zij elkaar minder spraken. *'Vroeger kwamen mensen nog een kopje suiker bij elkaar lenen'*, vertelt een Nederlandse bewoonster uit de Van Limburg Stirumstraat, *'maar nu heb je dat toch niet meer nodig? Die kasten puilen toch uit?'*²⁰⁹ Een andere oorzaak was algemene modernisering, die bijvoorbeeld tot gevolg had dat de melkboer en de groenteboer niet meer aan huis kwamen. Een Nederlandse bewoonster legt in het maandblad van de HVS uit dat zij hierdoor vanaf 1976 een dagelijks praatje miste.²¹⁰ Bovendien gingen burens minder met elkaar om, omdat de straat haar sociale functie grotendeels verloor. Dit kwam ten eerste omdat er steeds meer auto's door de wijk reden. Een oudere dame legde in de Lastige Schilderswijk uit over haar straat: *'Vroeger was het hier erg gezellig. De kinderen konden nog op straat spelen. Maar nu met al die auto's is dat er niet meer bij.'*²¹¹ Daarnaast lag de wijk vanaf halverwege de jaren zeventig deels in puin vanwege de sanering. Dit heeft een weinig positieve bijdrage geleverd aan de gezelligheid op

---

²⁰⁴ Dit bleek uit het bestuderen van de gebruikte (kranten)archieven. Er is een duidelijk stijgende lijn zichtbaar in het aantal negatieve berichten van Nederlanders over het veranderen van het wijkkarakter door buitenlanders.

²⁰⁵ Interview met Mevrouw W.H.

²⁰⁶ Interview met Meneer H.e.O.

²⁰⁷ Interview met Meneer W.A.

²⁰⁸ Interview met Meneer L.L.

²⁰⁹ Interview met Mevrouw A.R.

²¹⁰ *Ledenblad Huurderskomitee Schilderswijk*, oktober-november 1976, nr. 4, 1.

²¹¹ *De Lastige Schilderswijk*, januari-februari 1976, nr. 12, 8.

straat.²¹² *‘Toen hebben mensen twee jaar tussen de lege woningen en de opgebroken straten gezeten’*, vertelt een schoolmeester, *‘tot eigenlijk het hele portiek leeg was, tot het een bijna lege straat was.’*²¹³

Verder geen dreiging

Afgezien van culturele dreiging leken Nederlanders weinig concurrentie met migranten te ervaren.²¹⁴ Zij ervoeren nauwelijks economische concurrentie met hun buitenlandse buurtgenoten. In interviews kwam hierover niets naar voren en ook tijdens bewonersvergaderingen was economie nauwelijks een onderwerp. Een uitzondering hierop vormt de beschreven rel uit 1979. En slecht één krantenartikel in *De Schilderswijk* beschrijft irritatie bij winkeliers door economische concurrentie: *‘Sinds een paar jaar worden de panden van wegtrekkende Nederlandse winkeliers opgekocht door of verhuurd aan mensen uit de etnische groepen die een zelfstandig bestaan wensen. Omdat de Nederlandse winkeliers in de wijk geheel onvoorbereid waren op de komst van buitenlandse zelfstandigen kon het niet uitblijven dat irritaties ontstonden.’*²¹⁵ Dat meer soortgelijke berichten uitbleven is opvallend, omdat eind jaren zeventig sprake was van een economische crisis. Laaggeschoolde banen van gastarbeiders verdwenen definitief uit Nederland. Een groot deel van de arbeidsmigranten kwam hierdoor zonder werk te zitten en velen van hen kregen een uitkering. Zo ontstond bij Nederlanders een negatief beeld van buitenlanders die zouden profiteren van de welvaart van het land. Gelijktijdig bleek dat veel migranten langer dan verwacht in Nederland wilden blijven. Nederlanders maakten zich daarop in toenemende mate zorgen over de vraag of de niet-westerse culturen te verenigen waren met de Nederlandse.²¹⁶

Bewoners van volksbuurten staan er om bekend te berusten in het ontvangen van een uitkering.²¹⁷ Dat dit voor in ieder geval een deel van de Nederlanders in de Schilderswijk gold is denkbaar, gezien de zorgen die Jacob de Bruin van clubhuis De Mussen, weliswaar al vóór de jaren zestig, over hen uitsprak. Hij bekritiseerde de verbittering van de bewoners in hun visie op arbeid en toekomstperspectief en hun onwil om iets van het leven te maken.²¹⁸ Wellicht maakten zij zich daarom weinig druk om economische concurrentie. Dit nuanceert de theorie van de socioloog Billiet dat mensen met een lage sociaaleconomische status zich eerder bedreigd voelen door (laagopgeleide) migranten. Op het vlak van de liefde was de lichte concurrentiestrijd tussen Nederlandse en buitenlandse mannen van de jaren daarvoor grotendeels verdwenen. De meeste migranten waren inmiddels getrouwd en zij hielden zich minder bezig met Nederlandse vrouwen. Zij bezochten niet vaak meer een kroeg, en als zij dit deden was het doorgaans een Turks-, Marokkaans of Surinaams theehuis.²¹⁹

---

²¹² *Trouw*, oktober 1995.

²¹³ Interview met Meneer L.L.

²¹⁴ Frank Bovenkerk, *Omdat zij anders zijn* (Meppel 1978) in: *De Schilderswijk*, oktober 1987.

²¹⁵ *De Schilderswijk*, november/december 1983, 11, nr 119.

²¹⁶ Obdeijn en Schrover, *Komen en*, 302-303, 307-308.

²¹⁷ Uunk, *Concentratie en achterstand*.

²¹⁸ Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 33.

²¹⁹ Interview met Meneer H.e.O.

Sanering

Ook op het gebied van behuizing ervoeren Nederlanders en migranten nauwelijks concurrentie. Nederlanders hadden tussen 1975 en 1990 niet het idee dat migranten hun (nieuwe) woningen afpakten. Autochtonen verlieten de Schilderswijk uit vrije wil, ook al vonden zij dit niet altijd gemakkelijk. De redenen van het vertrek verschilden per periode, maar hadden niets te maken met migranten.²²⁰ Nog voor de sanering was begonnen vertrokken beter gesitueerde bewoners in de vroege jaren zeventig naar nieuwe Haagse stadswijken als Moerwijk en Mariahoeve, omdat zij daar een beter huis konden krijgen.²²¹ Ook al hadden burens vaak een vrij hechte band, de woningen in de Schilderswijk waren van slechte kwaliteit. Zo vertelt een Nederlandse vrouw over de huizen in de Rembrandtstraat: '[Ze waren] *slecht onderhouden, veel vocht (...). Je had natuurlijk geen centrale verwarming, je had alleen één kachel in de woonkamer en dan was het echt als je 's avonds je bed in ging dat het ja, een beetje nat aanvoelde.*'²²² 'De huizen waren koud', bevestigt een oud bewoner van de Jan de Baenstraat, 'en negen van de tien huizen had geen douche'.²²³ Niet alle woningen in de wijk verkeerden in een dergelijke staat, maar de respondenten uit andere straten hadden soortgelijke ervaringen. Wanneer bewoners de kans hadden om te vertrekken, grepen zij deze meestal.²²⁴

Vanaf ongeveer 1974 hadden bewoners een tweede motief om de wijk te verlaten. De gemeente kondigde aan de Schilderswijk grondig te gaan renoveren. Vanwege de staat van de huizen stemden wijkbewoners hier aanvankelijk mee in. Het vooruitzicht van een vocht- en tochtvrij huis, waar de muren niet door middel van spaanplaat waren gestukt sprak hen aan. Een van hen vatte dit in de wijkkrant samen in de zin: 'lekker een nieuw huis in mijn eigen wijk.'²²⁵ Maar al snel raakten de wijkbewoners gedesillusioneerd, wat uiteindelijk leidde tot hun vertrek. Met deze instabiliteit vanwege sanering vertoonde de Schilderswijk gelijkenissen met de door de Chicagoschool beschreven zone in transition. Er gingen geruchten van fikse huurverhogingen voor de nieuwe huizen en het begin van de sloop duurde veel langer dan gepland.²²⁶ Daarbij had de vertraging tot gevolg dat de kwaliteit van de woningen nog verder achteruit ging: bewoners spraken in die tijd van 'verkrotting'. Huiseigenaren grepen het vooruitzicht van de sloop aan om hun panden niet meer te onderhouden. Een schoolmeester vertelt dat: 'voordat er werkelijk iets gedaan kon worden, komen er twee jaar... als ik toen op huisbezoek ging, dat de ouders zeiden als je binnenstapte van 'Oh nee, meester, daar niet!' als je op een stoel afliep: zat er een gat in de vloer. (...) [Je kon] je hand soms zo door de muur steken, zo groot waren de gaten. Goten, vloeren, daken... ze werden niet meer vernieuwd.'²²⁷ De woonsituatie van een Nederlands echtpaar uit de Vaillantlaan verslechterde sterk: 'Het dak begon te lekken en het was

---

²²⁰ Uit geen enkel krantenartikel of interview bleek dat autochtonen in deze periode om migranten verhuisden.

²²¹ Interview met Meneer J. van der S.; Interview met Meneer van der T.

²²² Interview met Mevrouw W.H.

²²³ Interview met Meneer W.A.

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ *De Schilderswijker*, mei 1983, 12, nr. 115.

²²⁶ *De Lastige Schilderswijker*, november 1974, 6, 35.

²²⁷ Interview met Meneer L.L.

ijskoud (...) we keken naar buiten toe, zo door de kieren heen.²²⁸ De gemeente, die in de aanloop naar de afbraak eigenaar was geworden van dit pand, ondernam volgens de man des huizes geen actie: 'Ik zei tegen de gemeente, 'Moet je eens horen jongens, die muur die moet je bekleden!' Maar dan zeiden ze 'Ja, ja, daar hebben we nou geen tijd voor.' (...) Dus dat hebben ze niet gedaan (...) en toen hadden wij in de winter om de haverklap een bevroren kraan en waterleiding.'²²⁹

Bewoners organiseerden talloze protestacties, vanwege deze optredende verpaupering en de geplande huurverhogingen. Dit laatste gaf bewoners volgens de HVS het idee: 'De nieuwbouw die hier komt is toch niet voor ons.'²³⁰ Dat de gemeente niks aan dit alles deed dreef bewoners tot wanhoop. Zo uitte één van hen zijn woede tijdens een inspraakavond met het gemeentelijk college van Burgermeesters en Wethouders: 'Wat doen we hier nog? Waarom komen jullie er niet gewoon voor uit dat de Schilderswijk best mag verkrotten?'²³¹ Een deel van de Nederlandse bewoners verdacht de gemeente ervan de wijkvernieuwing bewust zo omslachtig uit te voeren, om hen te doen vertrekken. Zo concludeerde een bewoner in de buurtkrant: 'De Schilderswijk is niet voor de Schilderswijkers. Er wordt hard aan gewerkt ze er uit te krijgen: bang, gek of dood.'²³² Een ander stelt achteraf gezien: 'De gemeente wilde die wijk uit mekaar hebben, we waren veel te mondig.'²³³ Volgens een schoolmeester uit de wijk probeerde de gemeente zich vooral werk te besparen, door mensen zelf te laten vertrekken: 'Vanaf 1974 hebben mensen twee jaar tussen de lege woningen gezeten tot de straat bijna leeg was. Ja, en dan ging de gemeente er achteraan om de rest weg te krijgen. (...) Ik vond het een heel slap gedoe.'²³⁴ Of de gemeente de wijkbewoners werkelijk (bewust) wanhopig maakte zodat zij zelf besloten te verhuizen is niet bekend. Maar de situatie had tot gevolg dat een groot aantal mensen de wijk verliet. Zij verloren hun vertrouwen in een goede toekomst in de wijk en vertrokken, meestal met het idee om niet meer terug te komen.²³⁵

Gemeenteambtenaren stelden dat particuliere huisbazen schuldig waren aan de gang van zaken. Zo verkondigde wethouder Nuy in 1976: '*Door burgers gekozen bestuurders hebben slechts beperkte mondigheid. Doorslaggevend in de praktijk is in vele gevallen de invloed van moeilijk controleerbare machten, die nauwelijks met de Grondwet verenigbaar zijn.*'²³⁶ Raadslid Duivestein sloot zich bij deze stelling aan: '*Het is nu een chaotische situatie op het stadhuis. Mensen met veel geld trekken daar voordeel uit. Die kunnen breken en bouwen in het belang van hun eigen portemonnaie.*'²³⁷ Hoe groot de macht van de gemeente binnen de wijk werkelijk was is onbekend, maar deze nam in hoog tempo toe. In deze periode kwamen steeds meer woningen in haar bezit,

---

²²⁸ Interview met Meneer van der T.

²²⁹ Ibidem.

²³⁰ *Jaarverslag Huurders Vereniging Schilderswijk* 1981, 7-11.

²³¹ *Haagse Courant*, 1980 z.j.

²³² *De Schilderswijker*, januari 1984, 13, nr, 120.

²³³ Interview met Meneer G, woont sinds 1932 in de Schilderswijk.

²³⁴ Interview met Meneer L.L.

²³⁵ *De Schilderswijker*, mei 1983, 12, nr. 115.

²³⁶ *Haagse Courant*, 16 januari 1976

²³⁷ *De Lastige Schilderswijker*, januari-februari 1976, nr. 12, 5.

waardoor zij toenemend invloed kon uitoefenen op de situatie.²³⁸ Dit blijkt ook uit het feit dat de gemeente een groot aantal bewoners nog in de jaren zeventig opdroeg hun huis te verlaten, omdat het tegen de vlakte ging.²³⁹

Toch gaat het te ver om te stellen dat bewoners geen kans hadden om in de wijk te blijven. Wanneer een huis gesloopt werd gaf de gemeente hen de keus tussen een nieuw huis in de Schilderswijk of een (tijdelijke) woning elders in Den Haag of daarbuiten.²⁴⁰ Een oud bewoner van de Jan de Baenstraat legt uit: *‘De gemeente zei: ‘Je moet je huis uit.’ Je kon dan kiezen tussen nieuwbouw in de wijk of een huis buiten de wijk.’*²⁴¹ *‘Dat had je zelf voor het kiezen’*, maakte ook een Nederlandse bewoonster mee, *‘je kon een oud huis nemen, of je kon een nieuw huis nemen. Dus dat lag aan je eige.’*²⁴² Als mensen de wijk uit wilden, deed de gemeente een aantal suggesties voor een nieuwe woning: *‘Je kon gaan kijken of het je zinde of niet zinde’*, beargumenteert een Nederlandse bewoner.²⁴³ Wel kostte het vaak doorzettingsvermogen, geduld en moeite om de gekozen woning, binnen of buiten de wijk, daadwerkelijk te krijgen. Hieraan lagen de logheid van het gemeentelijk apparaat en soms het tijdelijk niet beschikbaar zijn van de gewenste woonruimte ten grondslag. In sommige gevallen kozen mensen die aanvankelijk in de wijk wilden blijven daarom toch een huis elders. Dit gaf hen het gevoel dat zij door de gemeente waren weggepest, maar mensen met geduld kwamen doorgaans te wonen waar zij wilden.²⁴⁴

Vanaf het eind van de jaren zeventig kwam er schot in de zaak. Overal in de wijk verrezen nieuwe woningen. Toch vormde ook dit voor Nederlandse wijkbewoners een reden om te verhuizen. Het woongemak in de wijk was gedurende de stadsvernieuwing nog lager dan voorheen. De sanering werd op allerlei plaatsen tegelijk uitgevoerd, waardoor mensen in opgebroken straten leefden, tussen hopen puin en met alle overlast die een grootscheepse renovatie met zich meebrengt.²⁴⁵ Een medewerker van een basisschool uit de wijk herinnert zich: *‘De afbraak ging gelijk ontzettend groot. Er ontstond een gat van hier tot gunter. (...) op die kale, lege vlaktes, met puinhopen alsof de oorlog er doorheen was geraasd. Daar tussen stonden dan nog huizen die nog bewoond waren.’*²⁴⁶ En een bewoonster uit de Van Mierisstraat stelde in Trouw: *‘De straat is een kale, grauwe boel. (...) Het is dan ook helemaal niet gek dat steeds meer Schilderswijkers uit de Schilderswijk weg willen.’*²⁴⁷ Een Nederlandse bewoonster vertelt daarmee in overeenstemming: *‘Ze waren zelf op een gegeven moment van: ‘Nee, ik kan niet tegen die herrie, dus ik ga ergens anders wonen’.*²⁴⁸

---

²³⁸ Ledenblad Huurderskomitee Schilderswijk, oktober-november 1976, nr. 4, 1.

²³⁹ Ibidem, 5.

²⁴⁰ Ibidem, 1.

²⁴¹ Interview met Meneer W.A.

²⁴² Interview met Mevrouw A.R.

²⁴³ Interview met Meneer van der T.

²⁴⁴ Ibidem.; Interview met Mevrouw W.H.

²⁴⁵ Interview met Mevrouw W.H.

²⁴⁶ Interview met Meneer L.L.

²⁴⁷ *Trouw*, oktober 1995.

²⁴⁸ Interview met Mevrouw W.H.

Hoewel het kleine aantal migranten dat voor de sanering al in de wijk woonde deze leefsituatie ook niet prettig zullen hebben gevonden, lijken zij de situatie in hogere mate te hebben geaccepteerd dan de Nederlanders. Hun herinneringen aan de stadsvernieuwing zijn minder emotioneel geladen. Een reden hiervan zou kunnen zijn dat zij weinig gehecht waren aan de wijk en zich daarom minder druk maakten om de veranderingen. Volgens mijn respondenten bleef het merendeel van hen in de wijk. De dochter van een Turkse gastarbeider vertelt: *‘Wij gingen toen zeg maar naar een ander straat, eigenlijk ja, heel dichtbij (...) overal lag zand, dat weet ik nog wel. Het was wel even gek ja. Maar wij kregen daarna een fijne huis.’*²⁴⁹ En een Marokkaanse wijkbewoner herinnert zich uit die tijd: *‘De straat moet echt helemaal gesloopt worden en ik moet uit het huis, dus heb ik hier in de Honthorststraat gewoond en ik woon daar nog steeds.’*²⁵⁰

De Nederlandse oud bewoners die de wijk verlieten, maar aanvankelijk van plan waren na de stadsvernieuwing terug te keren, deden dit meestal niet omdat de structuur van de wijk sterk was veranderd. *‘De wijk was de wijk niet meer’*, stelden oud bewoners massaal volgens een schoolmeester uit de buurt.²⁵¹ In de aangrenzende wijk Transvaal vond in dezelfde periode een grootscheepse renovatie plaats. Ook hier vestigden zich grote aantallen migranten, maar veel meer Nederlandse oud bewoners keerden na de verbouwing terug, volgens De Waarheid omdat de geografische opbouw van het gebied grotendeels in tact was gebleven.²⁵² Een andere reden dat de oud bewoners van de Schilderswijk niet meer terug kwamen was dat zij het naar hun zin hadden op de nieuwe woonplek. Zij woonden vaak met oud wijkgenoten bijeen. Zo kwam een deel van de bewoners van een stratengroep samen in één flat in Zoetermeer terecht, die de bijnaam Klein Schilderswijk kreeg. Daarnaast raakten zij snel aan deze plek gebonden vanwege nieuw werk en de school van de kinderen.²⁵³

Sanering en de beeldvorming over migranten

Hoewel Nederlanders niet verhuisden vanwege migranten, kwamen migranten in hun protesten tegen de gang van zaken rondom de sanering om drie redenen soms ter sprake. Het ging hierbij om slechts een handvol artikelen in kranten en bladen van bewonersorganisaties, van de honderden berichten die over de sanering werden gepubliceerd. Ten eerste maakten Nederlanders zich soms druk om het feit dat migranten leegstaande huizen betrokken die eigenlijk stonden te wachten om gesloopt te worden. Een Nederlandse vrouw uit de Van Ravesteinstraat zag dit gebeuren: *‘Wat als er dan een huis leeg komp? Hup, dan komp er natuurlijk weer een buitenlander in. Nou dan wordt dat portiek, dat komt leeg, en dat wordt dan met buitenlanders.’*²⁵⁴ Nederlanders zagen liever dat de panden leeg bleven, zodat de sloop zo snel mogelijk kon beginnen. Migrantten vertraagden zo onbewust de stadsvernieuwing. Soms zette dit kwaad bloed bij de Nederlanders, maar zij begrepen dat migranten dit alles niet bewust deden. De huisbazen en de gemeente waren het grootste doelwit van hun

---

²⁴⁹ Interview met Mevrouw N.

²⁵⁰ Interview met Meneer H.e.O.

²⁵¹ Interview met Meneer L.L.

²⁵² *De Waarheid*, 12 februari 1987.

²⁵³ Interview met Meneer L.L.

²⁵⁴ Interview met Mevrouw A.R.

boosheid. Dit blijkt uit berichten als deze uit de Lastige Schilderswijker: *‘Hoe rotter de huizen worden, hoe duurder het onderhoud. Kleine huiseigenaren willen daarom leegkomende woningen graag verkopen. Grote makelaars en andere speculanten zijn daar als de kippen bij. Ze verdienen goud geld aan het doorverkopen van deze huizen aan woningzoekenden die vaak geen enkele andere keus hebben. De gemeente ziet nog al te vaak werkeloos toe.’*²⁵⁵

Een andere irritatie van Nederlandse bewoners ten opzicht van buitenlanders was dat deze doorgaans niet deelnamen aan het verzet tegen de verkrotting en de hoge huren. Nederlanders konden de extra mankracht van migranten tijdens protestacties goed gebruiken. Maar *‘buitenlanders kwamen bijna nooit’*, vertelt een lid van de Overleggroep Stortenbekerstraat in de Haagse Courant. Ze wijt dit aan de taalbarrière.²⁵⁶ Maar vermoedelijk was ook het eerder genoemde gebrek aan kennis van zaken onder buitenlanders hiervan een oorzaak. Uiteindelijk zagen verzetsgroepen hun inspraak uitgehold door het niet-deelnemen hieraan van de nieuwe, buitenlandse bewoners: *‘Dit ontmoedigt hen in de strijd en geeft hen een gevoel van isolatie’*, zo stelde een redacteur van De Schilderswijker in 1983.²⁵⁷ Het is opvallend dat waar Nederlanders migranten nodig hadden, zij het jammer vonden dat deze niet met hen mengden in groepsverband.

Nederlandse wijkbewoners lieten zich bovendien soms negatief uit over migranten toen de sanering eenmaal was begonnen, omdat zij merkten dat in de nieuwe huizen vaak buitenlanders terecht kwamen. Zij vonden dat de wijk toebehoorde aan ‘de Schilderswijkers’, ook al wilde een groot deel van de eerdere wijkbewoners hier zelf niet meer wonen.²⁵⁸ Het protest was een uiting van de angst van Nederlandse bewoners voor de verandering van de wijk en zijn bevolking. De achterblijvers zagen het liefst hun oude burens terugkeren en het leek er op dat dit niet ging gebeuren. Dit kwam niet omdat migranten zich in de wijk vestigden, maar omdat Nederlanders wegtrokken. Een architect die een groot deel van zijn leven in de wijk woonde gaf van deze onmin een voorbeeld in de Volkskrant: *‘Ik herinner me een discussie, ik geloof rond 1974, waar iemand opstond en stelde dat er niet zo behoefte was aan grote woningen in de wijk. Hij zei niet waarom, maar wij achter de tafel voelden onderhuids dat er iets achter stak. Wij vragen en doorvragen, en uiteindelijk kwam de verklaring: Grote woningen trekken te veel van die bruinen aan, zei ie. De Schilderswijk, vonden ze, moest van de Schilderswijkers blijven.’*²⁵⁹ Het is zoals gezegd de vraag of de bewoners anders hadden aangekeken tegen autochtone nieuwkomers. Daarnaast is het van belang op te merken dat in ieder geval een deel van de Nederlandse wijkbewoners van mening was dat de migranten er ook niet veel aan konden doen. Dit blijkt uit de vele stellingen van bewoners in wijkkranten en protestblaadjes als: *‘Ze worden ook maar hier neergezet, ze moeten ook ergens leven.’*²⁶⁰

---

²⁵⁵ *De Lastige Schilderswijker*, januari-februari 1976, nr. 12, 1.

²⁵⁶ *De Schilderswijker*, mei 1983, jg 12, nr. 115.

²⁵⁷ Ibidem.

²⁵⁸ *De Lastige Schilderswijker*, november 1974, nr. 6, 26.

²⁵⁹ *De Volkskrant*, 4 maart 1995.

²⁶⁰ *De Lastige Schilderswijker*, februari-maart 1975, nr. 7, 13.

3.3: Periode 1990-2000

In de jaren negentig maakten Nederlanders een steeds kleinere minderheid uit in de wijk. Het aantal Surinamers, Turken en Marokkanen nam verder toe en er vestigden zich vluchtelingen en illegalen in de wijk uit Afrikaanse landen en het Midden-Oosten. Contact tussen Nederlanders en migranten vond in deze periode volgens mijn respondenten plaats op kleinere schaal dan in de jaren tachtig. Het aantal interetnische ontmoetingskansen was kleiner doordat er weinig Nederlanders waren. Buurtgenoten van verschillende afkomst woonden nog altijd gemengd door de wijk. Dit bleek uit vele getuigenissen van bewoners als deze, van een Marokkaanse man: *'Tegenover mij wonen Nederlander en in portiek heb ik beneden en boven mij mensen die zijn Marokkaans en Pakistaan en Surinaam. En naast mij is Turk.'*²⁶¹ Binnen portieken waren burens meestal bekend met elkaar. Mensen maakten af en toe een praatje en deelden elkaar, ongeacht geloof en etniciteit, vlees uit tijdens het Slachtfest. Maar de sociale cohesie op straatniveau nam enorm af. De straat was vanwege modernisering een nog minder belangrijk sociaal trefpunt dan in de jaren tachtig. De horizon van mensen was verruimd vanwege de toename in welvaart. Zij zaten liever voor de televisie of achter de computer dan op de stoep en als zij naar buiten wilden reden zij bijvoorbeeld met de auto naar het strand.²⁶²

Hoewel de schaal van interetnisch contact sterk afnam, was de omgang intensiever dan in de perioden hiervoor. Nieuw was in deze periode dat de taalbarrière grotendeels was opgeheven. Ook al spraken oudere migranten nog steeds gebrekkig Nederlands, zij konden zich over het algemeen goed redden en steeds vaker besloten zij een taal cursus te volgen. Een medewerker van een buurthuis merkte wat taalbeheersing betreft een groot verschil tussen de jaren tachtig en negentig: *'Je merkte dan eerst dat als ik een moeder kreeg die het kindje kwam brengen, dan zeiden ze niets tegen me. En als je dan later hoorde wat ze allemaal tegen me zeiden, ja, dat wil je echt niet weten, want dan gaan je oren klapperen hoor.'*²⁶³ Daarnaast was de sociaal-culturele integratie van tweede generatie migranten hiervan een oorzaak. Zij hadden zoals gezegd geregeld contact met Nederlanders, zowel binnen als buiten de wijk.²⁶⁴ Zo stelde een Marokkaanse man over interetnische omgang binnen buurthuis Octopus: *'Ik zie die jongeren heel goed omgaan met elkaar, meer dan ouders zeg maar. Ze gaan gewoon tafelvoetballen gaan, of dammen bijvoorbeeld, hebben ze heel veel contact met elkaar....'*²⁶⁵ Onder tieners en jongvolwassenen bloeiden in deze periode vaker interetnische liefdesrelaties op. Zo vertelt een autochtone bewoonster over haar kleindochters die rond de zestien waren: *'die waren erg... bevriend met Marokkaanse jongens. Ze luisterden naar ze... je lacht je rot.'*²⁶⁶ Een andere Nederlandse vrouw vertelt dat haar zoon is getrouwd met een Marokkaans meisje uit de wijk.²⁶⁷

---

²⁶¹ Interview met Meneer H.e.O.;

²⁶² Interview met Meneer van der T.; Interview met Meneer W.A.

²⁶³ Interview met Meneer W.A.

²⁶⁴ Interview met Mevrouw N.; interview met Mevrouw R.

²⁶⁵ Interview met Meneer H.e.O.

²⁶⁶ Interview met Mevrouw U., zij is autochtoon en woont sinds 1963 in de Schilderswijk.

²⁶⁷ Interview met Mevrouw W.H.

Collega's en clubgenoten

Een ander groot verschil met de voorafgaande perioden was dat Nederlanders migranten toelieten in hun organisaties, als buurthuizen en straathuiskamers.²⁶⁸ Er bestonden geen hechte groepen Nederlanders meer die migranten hiervan konden buitensluiten. Daarnaast zagen de bestuurders van dergelijke organisaties zich genoodzaakt zich op een bredere groep mensen te richten vanwege de steeds kleinere aantallen Nederlanders in de wijk.²⁶⁹ Daardoor namen Nederlandse en buitenlandse wijkgenoten vaker dan voorheen gezamenlijk deel aan activiteiten. Ook hierdoor nam de intensiteit van het contact toe: het leverde een diepgaander contact op dan het maken van een simpel praatje voor de deur. De precieze vorm die de omgang aannam verschilde per persoon en per organisatie, maar bezoeker wisselden bijvoorbeeld recepten uit, discussieerde over het nieuws en ging samen op excursie naar andere steden.²⁷⁰ Een Marokkaanse medewerkster van buurthuis Sam Sam vertelt dat bezoekers van verschillende etniciteit samen deelnamen aan activiteiten en daarin openstonden voor elkaar: *'We hebben hier een moedergroep op dinsdag, daar komt alles zeg maar, Surinaams, je hebt Turken en Marokkanen, Iraanse, Pakistaans, Nederlandse ook. We gaan ook veel activiteiten doen als borduren, haken en koken... Alle verschillende eten, bijvoorbeeld de ene dinsdag is Marokkaans, de andere dinsdag is Turkse. Als we bijvoorbeeld gaan koken dan gaan we allemaal helpen.'*²⁷¹

Interetnisch contact in het kader van dit soort buurtinitiatieven en clubs vormden een uitzondering in de etnisch verzuilde wijk. In cafés en winkels ontmoetten buurtbewoners voornamelijk mensen van de eigen afkomst. Er bestonden inmiddels veel migrantenorganisaties, die waren uitgesplitst in religie en etniciteit van de bezoekers, omdat migranten doorgaans sterk hechtten aan hun geloof en gebruiken.²⁷² Nederlanders kwamen hier vanwege het niet-neutrale karakter weinig, alleen in het geval van speciale feesten deden zij wel eens mee. Een Marokkaanse vrouw die multiculturele ontmoetingen organiseerde in een de As-Soennah moskee vertelt: *'Ik ben gaan eten maken, voor alle verschillende mensen hè, maar Hollandse mensen gaan niet vaak naar de moskee. Ze denken, 'Moskee is alleen voor moslim mensen', maar nee, moskee is voor iedereen.'*²⁷³ Omdat zij niet wilden toetreden tot een migrantenzuil, lieten zij buitenlanders toe tot hun organisaties. Op deze wijze vormden organisaties die eerder autochtoon waren een smeermiddel tussen verschillende etnische groepen in de wijk. Tegelijkertijd bleef er zo enige buurtgebondenheid bestaan met de eigen stratengroep, want de meeste organisaties richtten zich op omwonenden.²⁷⁴

Sommige migranten waren geïnteresseerd om deel te nemen in Nederlandse clubs omdat zij het leuk vonden dat zij hier mensen uit andere culturen konden ontmoeten.²⁷⁵ Een Marokkaanse wijkbewoner stelt bijvoorbeeld dat hij het leven binnen de eigen 'etnische muren' te beperkt vindt:

---

²⁶⁸ Interview met Meneer W.A.; Mulder, *De zwiiggende*, 111-112.

²⁶⁹ Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 178.

²⁷⁰ Interview met Mevrouw A.R.; Interview met Meneer W.A.

²⁷¹ Interview met Mevrouw R.

²⁷² Interview met Mevrouw B.

²⁷³ Interview met Mevrouw R.

²⁷⁴ Interview met Meneer W.A.; Interview met Meneer H.e.O.

²⁷⁵ Interview met Meneer W.A.

*‘Omdat ik ben open voor iedereen, dan krijg je ook dat de bewoners... iedereen groet mij nou. Maar ook als ze hebben problemen, dan zeggen ze ‘Hamid, wat gaan wij doen?’ Maar ik hou niet van een koffiehuis, dan ga je echt de hele dag daar zitten en koffie drinken, en naar de moskee. Ik wil echt heel veel contacten ook nog.’*²⁷⁶ Een andere reden voor migranten om verenigingen te bezoeken die van oorsprong autochtoon waren, was dat deze vanuit een andere traditie andere activiteiten boden. Zo werden de sportuurtjes voor vrouwen in clubhuis Sam Sam druk bezocht door migrantenvrouwen, omdat zij dit aanbod nergens anders vonden.²⁷⁷

Nederlanders bleven in autochtone organisaties deelnemen, omdat de leiding deels autochtoon was en er rekening werd gehouden met hun wensen.²⁷⁸ Zo bleef in clubhuis De Mussen de door hen geliefde bingo-ochtend bestaan.²⁷⁹ Het is opvallend dat de leiding van de clubs vaak voor een groot deel Nederlanders was, terwijl veel bezoekers buitenlands waren. In de Engelse wijk Winston Parva hadden de gevestigde bewoners de macht in handen, onder andere zolang zij belangrijke posities innamen in inspraakorganen en bewonersorganisaties. Zij konden deze posities niet behouden toen zij een minderheid werden in de wijk. Hun sociale macht verdween. De Nederlandse bewoners in de Schilderswijk vormden ook een minderheid, maar zij behielden in de jaren negentig toch een deel van de sociale macht. Wel kregen migranten in deze clubs steeds vaker vrijwilligersfuncties toebedeeld.²⁸⁰ Het is de vraag of de Nederlanders hun positie in clubs en in de wijk op de lange termijn zullen hebben behouden en of sociale macht en het bezetten van sleutelfuncties in organisaties in de Schilderswijk werkelijk aan elkaar waren verbonden.

Het (vrijwillig) samen werken produceerde betrokkenheid tussen Nederlanders en migranten. Een Nederlandse vrijwilligster van wijkcentrum De Paraplu vertelt over de ziekte van een Marokkaanse collega: *‘die had twee jaar geleden een hartoperatie, en toen ben ik ook naar het ziekenhuis geweest. En toen dacht ik, ja, het staat misschien wel raar, want er staan heel veel Marokkaanse mannen rond dat bed, maar ik wilde toch weten hoe het met hem gaat en toch belangstelling tonen.’*²⁸¹ En een Marokkaanse wijkbewoner vertelt dat hij dankzij zijn betrokkenheid bij de vrijwillige buurtsurveillance Stichting Buurtvaders veel interetnisch contact heeft: *‘Er zitten twee Hollanders in, Turken, twee Surinaams, van alles zit er in...’*²⁸²

Binnen activiteiten ging het sociaal mengen in etnische zin niet altijd vanzelf, maar medewerkers probeerden dit te stimuleren. Vanwege het gemak praatten vooral migranten die het Nederlands niet goed beheersten het liefst in hun moedertaal, met mensen van hun eigen afkomst. Een Turkse buurthuismedewerkster legt uit over vrouwenbijeenkomsten: *‘De moeders hebben er wel een beetje moeite mee (...) ze praten vooral Turks met elkaar, of Marokkaans. En dan zitten we ook van*

---

²⁷⁶ Interview met Meneer H.e.O.

²⁷⁷ Interview met Mevrouw R.

²⁷⁸ Interview met Meneer W.A.

²⁷⁹ Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem!*, 177-179.

²⁸⁰ Interview met Mevrouw W.H.; Interview met Meneer W.A.

²⁸¹ Interview met Mevrouw W.H.

²⁸² Interview met Meneer H.e.O.

*'Dames, we moeten wel proberen Nederlands te praten, het is ook leuk dat iedereen met elkaar kan praten'. Er komt bijvoorbeeld ook een Nederlandse vrouw hier, Els, die komt hier vaak, maar ja, zij praat inmiddels ook beetje Marokkaans en Turks, ze verstaat ons wel. Maar we proberen toch wel even met z'n allen één taal te spreken en meestal is dat toch wel Nederlands.'*²⁸³ Niet alle autochtonen vonden het mengen met migranten in organisaties gemakkelijk, sommigen raakten ontmoedigd om nog naar hun oude club te komen. Een Nederlandse man vertelt over de straathuiskamer aan het Terniersplantsoen: *'Als je nu kijkt, die woonkamer, ja, dat zijn allemaal Turken en Marokkanen wat daar zit. En als je daar tussen gaat zitten als Nederlander (...) dan versta je er helemaal niks van. Ik zit daar ook nog in het bestuur, maar ja, waarvoor weet ik eigenlijk niet meer.'*²⁸⁴ Zijn vrouw vult geërgerd aan: *'Als je naar een vergadering gaat en je zet er een vent tussen en die zit in het Marokkaans te ouwehoeren en dan moeten de andere Marokkanen die dan een beetje Nederlands spreken hem gaan vertalen. Hoe lang duurt zo'n vergadering dan niet?'*²⁸⁵

Netwerk Nederlanders weinig hecht

Nederlanders hadden nog maar een handjevol autochtone vrienden in de wijk. In het begin van de jaren negentig was een groot deel van hen vertrokken, omdat zij zich niet meer thuis voelden. Velen gaven als belangrijkste reden het grote aantal migranten. Zo ook de buurtgenoten van een Nederlandse bewoonster: *'een aantal die hebben toen gezegd van: 'Nee, ik wil hier niet meer wonen, ik ga de wijk uit.' (...) Ze vonden dus dat eh... er teveel buitenlanders hier dus kwamen, en teveel op elkaar.'* Dit komt overeen met het door de Chicago beschreven *tipping-point*, waarin 'oorspronkelijke' bewoners beseffen dat hun wijk voorgoed veranderd is door de komst van migranten, waarop zij besluiten te vertrekken. Het aantal autochtonen in de Schilderwijk nam enorm af. De Nederlanders die achterbleven hielden weinig bekends over in de nieuw opgebouwde wijk. Zij misten oude burens en de sfeer van vroeger: *'We zitten nu in een prachtig complex', legde één van hen uit in de Schilderswijk, 'maar al mijn burens zijn vertrokken, het is mijn straatje niet meer. Naast de drie gezinnen die weigerden weg te gaan, komen er maar twee terug. De rest is nieuw.'*²⁸⁶ Deze nieuwe bewoners waren bijna allemaal van buitenlandse afkomst.

De Nederlanders die niet verhuisden, lijken er uit vrije wil voor te hebben gekozen in de wijk te blijven. Er was in ieder geval geen sprake van een financiële noodzaak die hen hiertoe dreef. De huizen in stadsdelen als Morgenstond en Moerwijk waren in deze periode goedkoper dan in de Schilderswijk.²⁸⁷ Het ging vaak om mensen die erg gehecht waren aan hun woonplek, ook al was deze sterk veranderd. Zo vertelt een Hollandse bewoonster: *'Nou ik ga dus echt niet verhuizen, het huis waar ik nu woon daar heb me moeder zelf de paal voor geslagen.'*²⁸⁸ Een Nederlandse wijkgenoot vult aan dat de gemeente de autochtonen: *'naar Moerwijk [wilde] hebben, of ergens anders heen. Dat heb*

---

²⁸³ Interview met Mevrouw N.

²⁸⁴ Interview met Meneer van der T.

²⁸⁵ Ibidem.

²⁸⁶ *De Schilderswijk*, mei 1983, 12, nr. 115.

²⁸⁷ *De Telegraaf*, 7 augustus 1992; *Trouw*, oktober 1995.

²⁸⁸ Interview met Mevrouw W.H.

*ik geweigerd. Ik zei: ik ben hier geboren, ik wil hier doodgaan.*²⁸⁹ Met een deel van de oude burens onderhielden zij contact, maar nieuwe kennissen zochten zij vanuit gewoonte in de buurt.²⁹⁰ Dit betekende dat zij steeds meer met migranten omgingen. De oorspronkelijke bewoners waren dus niet het meest open naar nieuwkomers toen deze een kleine minderheid vormden in de wijk, zoals de sociologen van de Chicagoschool betogen, maar juist toen zij zelf in de minderheid waren. Zij hadden de omgang met migranten meer nodig dan voorheen. Via dit contact konden Nederlanders de positie van ‘bekende buurtbewoner’ behouden, die zij eerder onder Nederlandse wijkgenoten hadden gehad. Het behoud van hun sociale positie in de wijk was belangrijk voor hen, omdat dit een deel was van hun identiteit. Deze ontwikkeling komt overeen met de stelling van de psycholoog Maslow dat mensen met een kleine kennissenkring meer verregaand openstaan voor vreemden.

Sommige Nederlanders waren gewend vaak mensen thuis te ontvangen en zetten dit gebruik voort met migranten. *‘Nee, ze vonden mij wel hoor,’* licht een bewoonster toe over haar buitenlandse burens. *‘Zij vonden mijn huissie hier een doorgaanshuis. Ze zeiden altijd hier tegen elkaar, ‘bij die An komt ook alles binnen (...) Ik ben nogal een klep, ik houd van gezelligheid.’*²⁹¹ Anderen leefden meer op zichzelf en ontmoetten migranten bijvoorbeeld tijdens het doen van vrijwilligerswerk. Het organiseren van maatschappelijke activiteiten was voor veel Nederlanders een manier om betrokken te blijven bij het wijkgebeuren.²⁹² Daarnaast namen zij soms deel aan culturele gebruiken van hun buurtgenoten. Zij hingen bijvoorbeeld een Turkse vlag voor het raam wanneer het Turkse voetbalteam een belangrijke wedstrijd speelde en een bewoonster vertelt dat zij jaarlijks met haar Turkse buurvrouw mee ging naar Turkije: *‘Dan ging ik naar de moskee, enzo.’*²⁹³ Een andere Nederlandse bewoonster bezocht jaarlijks islamitische iftar-maaltijden tijdens Ramadan: *‘Het is één keer per jaar dat ze dat doen en dan ga ik meestal naar twee iftars. En ik probeer het elk jaar af te wisselen, zo van: verleden jaar ben ik bij die geweest, dus dan ga ik nou dit jaar ergens anders heen. Want anders zeggen ze van, je gaat elk jaar naar dezelfde.’*²⁹⁴ Met de laatste twee zinnen drukte zij uit dat ze als persoon voor anderen van belang was in de wijk: mensen zaten te wachten op haar komst. Een enkeling leerde zelfs een aardig woordje Arabisch. Wel kende hun integratie met migranten zijn grenzen: *‘Als ze me maar geen schaap [te eten] geven, want dat mot ik niet.’*²⁹⁵

Deze maatschappelijk betrokken Nederlanders betoogden dat niet elke Nederlander in de wijk zo intensief omging met migranten. Zij positioneerden zichzelf als uitzondering. Zo licht één van hen, een Nederlandse bewoonster, toe over haar autochtone buurtgenoten: *‘Ja, die zijn anders, allemaal op de eigen. Deur dicht en klaar (...) Nee, niet iedereen denkt er zo over. Ik ben een heel ruimdenkend*

---

²⁸⁹ Interview met Meneer G, hij woont sinds 1932 in de Schilderswijk.

²⁹⁰ Interview met Mevrouw A.R.; Interview met Meneer W.A.

²⁹¹ Interview met Mevrouw A.R.

²⁹² Interview met Mevrouw W.H.

²⁹³ Interview met Mevrouw A.R.

²⁹⁴ Interview met Mevrouw W.H.

²⁹⁵ Ibidem.

*mens. Ik ben natuurlijk vreselijk positief ingesteld.*²⁹⁶ Er waren inderdaad Nederlanders die zich meer afsloten van hun wijkgenoten en voornamelijk binnen leefden. Zij hadden weinig goeds te zeggen over hun buitenlandse burens, laat staan dat zij hen als vrienden beschouwden. Zij stigmatiseerden buitenlanders als asociale mensen die het hele flatgebouw lieten verloederen of voor ernstige geluidsoverlast zorgden. Zo tipt een Nederlandse bewoner over de omgang met buitenlanders in zijn portiek: *'Je moet ze meteen aanpakken. Je moet er geen gras over laten groeien. Er wordt hier op de portiek geen rotzooi neergezet, geen fietsen, en denk er om dat je het hier netjes houdt. Ik zeg, wat je achter je eigen deur doet moet je zelf weten, maar hier op het portiek houd je het netjes!'* Toch bleek bij doorvragen dat hij deze burens regelmatig sprak. *'Hij hielp me wel met mijn postzegels, ik moest er een paar op zo'n scherm, een computer, en dan op www-punt-apenstaartje... maar wij hebben geen computer en Husein heb er wel één.'* In ruil hiervoor hielp hij Huseins kinderen af en toe met hun huiswerk Nederlands.²⁹⁷ Veel Nederlanders die nog in de wijk woonden waren wat oudere mensen die wel een handje van hun Marokkaanse buurjongens konden gebruiken bij het dragen van de boodschappen of het installeren van een computerprogramma. En zij waren dan niet te beroerd geregeld iets voor hen terug te doen. Ook Nederlanders die zich afstandelijk opstelden ten opzichte van migranten konden dus met hun buitenlandse burens omgaan.

Hecht netwerk migranten

Migranten die geregeld contact hadden met Nederlanders vormden een minderheid. De meerderheid hield zich volgens een man van Marokkaanse afkomst: *'alleen maar bezig met [de] eigen familie. Vroeger was echt anders, je ging echt die burens groeten en met elkaar.'*²⁹⁸ De Schilderswijk was een etnisch eilandenrijk geworden. Migranten hadden in tegenstelling tot de Nederlanders geen behoefte aan een uitbereiding van hun netwerk: nog meer familie en landgenoten van hen woonden binnen en soms ook buiten de wijk. Een Antilliaanse vrouw vertelt dat toen haar huis in 1993 afbrandde, alleen Antillianen haar kwamen helpen. De Surinamers kwamen haar een handje geven, en de rest deed niks. Toch had zij naar eigen zeggen meer dan genoeg hulp.²⁹⁹ Dit duidt op een voldoende groot netwerk dat exclusief bestond uit landgenoten. Volgens de Marokkaanse man gingen alleen migranten die vrijwilligerswerk deden om met Nederlanders. Anderen brachten hun vrije tijd door met landgenoten: *'Kijk als echt, ik zeg het, als je werkt, of vrijwilligerswerk doet heb ik veel contact. Maar als je echt alleen maar koffiehuis en moskee, dan is echt eh...niet.'*³⁰⁰ Het ging hierbij zoals gezegd voornamelijk om migranten van de eerste generatie, die het liefst in de veilige haven van hun eigen taal en cultuur bleven. Slechts een enkeling was geïnteresseerd om zijn horizon wat dit betreft te vergroten.

Ook al was aan het eind van de jaren negentig maar ongeveer 10 procent van de wijkbewoners Nederlands bij geboorte, een getto was de Schilderswijk allerminst. De bewoners hadden bij elkaar

²⁹⁶ Interview met Mevrouw A.R.

²⁹⁷ Interview met Meneer van der T.

²⁹⁸ Interview met Meneer H.e.O.

²⁹⁹ Interview met Mevrouw L.

³⁰⁰ Interview met Meneer H.e.O.

meer dan 100 nationaliteiten. Dit betekent ook dat het formaat van de groep landgenoten van een migrant niet moet worden overdreven. De grote migrantengroepen waren gemiddeld iets meer dan twee keer zo groot als de groep Nederlanders. Een minstens net zo belangrijk verschil als het formaat, was dat de migrantengroepen via zuilen zoals gezegd hechter waren dan de groep Nederlanders.

Negatieve stereotypering vanuit nostalgie

Vanaf het moment dat het sociaal uitsluiten van migranten zijn eerdere nut verloor, omdat Nederlanders de deelname van migranten in groepen nodig hadden, bleef de negatieve stereotypering over buitenlanders bestaan. Deze diende een nieuw doel. Nederlanders gaven migranten de schuld van de ongewenste verandering van de wijkcultuur, ook al waren het wegtrekken van bekende wijkgenoten en algemene modernisering hiervan de belangrijkste oorzaken. Zij zochten een zondebok voor de nostalgie die zij ervoeren. Het blijkt uit citaten waarin zij gelijktijdig stellen dat vroeger alles beter was en dat de buitenlanders een rotzooi maakten van de wijk. Een constante in deze typering was nog altijd dat zij migranten kenschetsen als vies, rommelig en dom. De aanhoudende stereotypering door Nederlanders wijkt af van het gedrag van de gevestigde bewoners van Winston Parva, die de nieuwkomers alleen negatief stereotypeerden toen zij zelf nog in de meerderheid waren in de wijk. Wellicht week de situatie in de Schilderswijk hiervan af omdat hier tussen de ‘gevestigden’ en de ‘buitenstaanders’ sprake was van ongelijkheid in het beheersen van de voertaal van het land, een verschil dat in Winston Parva niet bestond. Het is mogelijk dat Nederlanders een machtspositie behielden doordat zij, meer dan de migranten, beschikten over cultureel kapitaal: een geheel van kennis en vaardigheden waarmee privileges kunnen worden verworven en behouden.³⁰¹ Het leidende culturele kapitaal was in de Schilderswijk veranderd onder invloed van het grote aantal migranten. Maar omdat de wijk in Nederland gelegen was, hadden bewoners Nederlands cultureel kapitaal nodig voor de toegang tot de meeste (neutrale) instituties. Dit zou ook verklaren waarom zij zoals hierboven geconstateerd leidinggevende posities behielden in bewonersorganisaties en clubs.

Een voorbeeld van de stereotypering is het afkraken van de raambekleding van migranten door een Nederlandse bewoonster, die verder leuk contact zei te hebben met buitenlanders in de wijk: *‘Het lijken wel kolenzakken die daar voor de ramen hangen. (...) allemaal vieze, vuile vitrage hebben ze daar hangen. Dat hebben ze gewoon neergehangen en het is klaar. En bij ons werd het allemaal netjes in de plooi gedaan. Dat is nou zonde van het wijk. Dat is nou zonde.’*³⁰² Dat de vaak vervallen huizen van de eerdere, weinig koopkrachtige bewoners er beter uitzagen lijkt onwaarschijnlijk. In ieder geval is de uitspraak sterk generaliserend, in het nadeel van de buitenlanders. Anderen lichtten in de Volkskrant toe waarom de Haagse Markt veranderd was: *‘Het is niet gezellig meer (...) het is verloederd’. Maar als je dan vraagt of het er smerig is, blijkt dat niet wat ze bedoelen. Het dichtst bij de ware reden zitten degenen die zich er met een grap vanaf maken: ‘Ik voel me er net in het*

---

³⁰¹ Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994) 15.

³⁰² Interview met Mevrouw A.R.

*buitenland. Dat vind ik leuk als ik met vakantie ben.*³⁰³ Een andere reden voor de negatieve stereotypering van Nederlanders over migranten kan liggen in het bredere maatschappelijke klimaat van die tijd. In het publieke- en politieke discours betoogde men in Nederland steeds vaker dat de cultuur en leefstijl van (niet-westerse) buitenlanders niet goed samenging met die van autochtone Nederlanders.³⁰⁴ Toch lijkt de invloed van deze bredere ontwikkeling niet belangrijk te zijn geweest, omdat Nederlanders uit de Schilderswijk dit al twintig jaar lang betoogden.

In deze periode ontstond het onterechte beeld dat Nederlanders vanaf de jaren zeventig de wijk hadden verlaten vanwege migranten en dat zij zelfs door hen zouden zijn ‘weggepest’. Pas gedurende de jaren negentig verhuisden Nederlanders werkelijk vanwege de aanwezigheid van migranten. Bij een deel van de bewoners heeft deze ervaring de herinnering aan de periode daarvoor gekleurd. Daarmee maakten Nederlanders migranten schuldig aan de veranderde wijksamenleving. Dit bleek uit meerdere interviews. Een Nederlandse snackbareigenaresse en bewoonster van de Van Limburg Stirumstraat vertelt bijvoorbeeld dat haar burens en vrienden in de jaren zeventig en tachtig verhuisden omdat: *‘die hier genoeg [hadden] van dat Den Haag en die wouden dan daar weer eens gaan kijken. Je woonde d’r natuurlijk hier vanaf hun kinderjaren. [Ze gingen] op avonturier naar een andere wijk natuurlijk hè.*³⁰⁵ Toch stelde zij even later: *‘Nou ja, de meeste Nederlanders die ik ken zeg maar, die zijn wel weggegaan voor de buitenlanders omdat het hier echt te vol is. En als je goed kijkt, is het hier ook te vol (...) Nee, wij zijn helemaal uitgeroeid hier.’*³⁰⁶ Bij nader doorvragen bleek dat zij het hierbij enkel had over de periode vanaf 1990. Hetzelfde verhaal geldt voor een oud bewoner en buurthuismedewerker die meende dat *‘de Nederlanders echt weggepest zijn uit de wijk.’* Eerder vertelde hij dat mensen in de jaren zeventig en tachtig: *‘zeiden van, nou er wonen wel heel veel buitenlanders nu, weet je wel? Dat wel, maar, ik denk niet dat mensen echt doelbewust weggingen. Kijk mensen konden natuurlijk nieuwbouw krijgen buiten deze wijk (...).*³⁰⁷

Nederlandse bewoners hadden overigens ook veel positieve zaken op te merken over migranten. Zij prezen hen alom om hun gastvrijheid. Een Nederlandse bewoonster vertelt: *‘Er zit hier een Surinaamse groep, en ik kan ook altijd bij ze mee-eten in de kantine. Heel makkelijk, dat hoef je bij een Nederlander niet te doen hoor. (...) En wat ik hier nog wel met die [buitenlandse] jongens heb is dat ze zeggen: ‘moeders, blijf lekker binnen, ik haal wel effe een broodje voor je’. En dat heb je niet met een Nederlander hier.’*³⁰⁸ En een medewerker van buurthuis Sam Sam stelt dat de kinderen van migranten veel beleefder zijn dan de Nederlandse kinderen vroeger.³⁰⁹

Van negatieve stereotypering door migranten over Nederlanders was volgens mijn respondenten geen sprake. Zij stelden allen voornamelijk goede ervaringen te hebben gehad met

³⁰³ *De Volkskrant*, 23 augustus 1995.

³⁰⁴ Obdeijn en Schrover, *Komen en*, 302-303, 307-308.

³⁰⁵ Interview met Mevrouw A.R.

³⁰⁶ Ibidem.

³⁰⁷ Interview met Meneer W.A.

³⁰⁸ Interview met Mevrouw A.R.

³⁰⁹ Interview met Meneer W.A.

Nederlanders in de wijk, zij vonden hen aardig en toegankelijk.³¹⁰ Toch is het mogelijk dat migranten zich negatief over Nederlanders uitlieten, maar dat zij dit niet met mij wilden delen. Een aanwijzing voor het bestaan van negatieve oordelen over Nederlanders is de ervaring van een autochtone wijkbewoonster, die zij in een interview deelde met een geschiedenisstudent: *‘Ik heb vergaderingen gehad, ik heb hier nachtpreventie gedaan in de Schilderswijk met de politie en met mensen allemaal (...) en hadden we hier vergaderingen en dan zeiden we [tegen de buitenlandse mannen]: ‘Jullie moeten je vrouwen eens bij die vergaderingen doen’*. Deze mannen antwoordden hierop volgens haar: *‘Ja, maar denk je dat we die vrouwen zo bij jullie zetten? Jullie roken allemaal en doen dit en dat...’*³¹¹ Vanwege het gebrek aan soortgelijke berichten is het niet mogelijk te achterhalen of meer migranten het beeld hadden van Nederlanders als onbeschaafd.

Migranten reageerden op de negatieve uitlatingen van Nederlanders niet openlijk met wederzijdse stigmatisering, maar met het zich afzetten tegen andere migrantengroepen. Door deze te stereotyperen als slecht of dom impliceerden zij dat deze groepen, en niet hun eigen etnische groep, de oorzaak was van de onmin van Nederlanders in de wijk. Het was een poging om zich aan de negatieve stereotypering van Nederlanders te onttrekken. Migranten accepteerden de stigmatisering. Dit bevestigt de sociale machtspositie van de Nederlanders. Wellicht beschouwden migranten hen als ‘oorspronkelijke bewoners’ van het gebied, die recht hadden op het geven van hun ongezuurde mening. Zij sloten zich zelfs bij de negatieve uitlatingen aan, maar dus niet zonder de eigen groep aan de negativiteit te onttrekken. Zo namen veel migranten in de jaren negentig de stelling van de Nederlanders over dat autochtone bewoners vanaf de jaren zeventig de wijk hadden verlaten vanwege het grote aantal buitenlanders, ook al hebben Nederlanders dat in die tijd nooit tegen hen gezegd. De Nederlandse burens van een Marokkaanse gastarbeider vertrokken volgens hem: *‘Ja, misschien wel wegens cultuur... of eh, ja... het is echt eh, misschien wel overlast van allochtonen.’* Op de vraag of iemand dat ooit aan hem had verteld antwoordt hij: *‘Nee, nee... dat heb ik echt eh ja... zo had ik echt in gedachten.’*³¹² En op de vraag waarom de bevriende Nederlandse overburen van een Marokkaanse vrouw verhuisden antwoordt zij eerst: *‘Omdat eh, er komen steeds meer buitenlanders hè. Het wordt toen ik daar woonde in de Hoefkade... het wordt elk jaar meer, elk jaar meer.’* Maar bij doorvragen vertelt zij: *‘Wij vroegen hem: waarom ga je verhuizen, toen zei hij: door mijn kinderen, omdat de kinderen het werk buiten de Schilderswijk, dus ze kunnen een heel eind rijden. Daarom is hij verhuisd naar een andere stad.’*³¹³

Mensen van Surinaamse en Antilliaanse afkomst probeerden zich af te scheiden van de groep ‘buitenlanders’, door te benadrukken dat hun thuisland bij Nederland hoorde. Een Marokkaanse vrouw vertelt dat Surinaamse klasgenootjes van de middelbare school vaak tegen haar zeiden: *‘Als je wilt praten in je eigen taal dan moet je in je eigen land blijven’*. Dan denk jij, *‘waar bemoei je je mee?’*

---

³¹⁰ Interview met Mevrouw N.

³¹¹ Interview met Mevrouw M, zij woont sinds 1949 in de Schilderswijk.

³¹² Interview met Meneer H.e.O.

³¹³ Interview met Mevrouw R.

*Dan zeg ik ook tegen haar, 'Jij bent ook een buitenlander.' Maar dan zeiden zij, 'dat denk ik niet.' Suri's denken zij geen buitenlander.*³¹⁴ En een Antilliaanse bewoonster stelt dat Nederlanders de wijk verlieten door: *'de situatie van de Turkse en Marokkaanse in de wijk. Daar willen ze niet zo mee leven. Hier hebben de Turkse en Marokkaanse te zeggen. Ze zetten gewoon de auto in de tweede rij op straat, zetten hem op het knipperlicht en gaan zo boodschappen doen. (...) En de politie is gewoon bang voor Marokkaanse mensen.*³¹⁵ Ook een Surinaamse bewoonster heeft geen hoge dunk van het gedrag van Turken en Marokkanen. Zij vindt hen onbeleefd, ongeïnteresseerd en lastig.³¹⁶ Uit de interviews bleek dat mensen van Turkse en Marokkaanse afkomst andersom afstand ervaren tot Surinamers en Antillianen. Zo kon een Turkse vrouw het goed vinden met Nederlanders en mensen van 'alle andere culturen', maar heeft zij: *'meer altijd discussie gehad met Surinaamse mensen.*³¹⁷

Opvallend was ook dat niet alleen de Nederlanders terugverlangden naar 'de wijk van vroeger', maar ook de migranten. Zelfs degenen die er pas sinds de jaren negentig woonden stelden dat de wijk eerder leuk was, maar nu niet meer. Dit relateert de nostalgie van de Nederlanders. De Schilderswijk was veranderd en dat vonden zij jammer, maar het geloven dat vroeger 'alles beter was' is menseigen. *'Vroeger was het gezelliger'*, meent een Turkse vrouw over de jaren tachtig.³¹⁸ Een Marokkaanse man beargumenteert dat de sfeer in de wijk rond de jaren zestig veel beter was: *'Toen die tijd zijn hier veel mensen echt aardig, heel Nederland, je kan gewoon vraag stellen, je krijgt gewoon antwoord en groeten, dan groeten mensen jou. Maar nu is echt heel anders.'* Toch meent hij in hetzelfde gesprek: *'Ik ga niet weg van Schilderswijk. Ik vind... het is wel echt een goeie wijk (...) je bent echt in een drukke wijk en heb je heel veel contacten.'*³¹⁹ En een Antilliaanse vrouw die sinds 1991 in de Schilderswijk woont, denkt met weemoed terug aan de jaren negentig: *'Er was altijd wat mensen die wat deed, een gezellige buurt. (...) Jammer dat ze dat gestopt hebben. Ik heb één woord te zeggen: alles is niet voor altijd.'*³²⁰

Conclusie

Gedurende de gehele onderzoeksperiode vond in de Schilderswijk interetnisch contact plaats. De plek waar het contact ontstond veranderde per periode. Volgens mijn respondenten verschilde tussen 1960 en 2000 daarnaast de schaal waarop Nederlanders en migranten met elkaar omgingen als ook de gemiddelde intensiteit van de omgang. De redenen hiervan lopen uiteen, maar de behoefte aan interetnisch contact onder individuele bewoners was altijd essentieel. Deze behoefte werd soms beïnvloed door andere factoren.

Het feit dat Nederlanders en migranten in één wijk woonden en dezelfde straten deelden was tussen 1960 en 2000 een belangrijke factor in het tot stand komen van omgang tussen Nederlanders en

---

³¹⁴ Ibidem.

³¹⁵ Interview met Mevrouw S.

³¹⁶ Interview met Mevrouw L.

³¹⁷ Interview met Mevrouw N.

³¹⁸ Ibidem.

³¹⁹ Interview met Meneer H.e.O.

³²⁰ Interview met Mevrouw L.

migranten. Degenen die contact onderhielden hadden elkaar waarschijnlijk niet leren kennen zonder dat zij met elkaar waren geconfronteerd in straten, winkels, cafés en later ook buurtorganisaties. Toen migranten en Nederlanders beiden ongeveer de helft van de wijkbevolking uitmaakten was volgens mijn respondenten de schaal van het interetnisch contact op wijkniveau het grootst. Er waren toen meer interetnische ontmoetingskansen dan in de andere perioden. Toch kan uit deze geschiedenis niet de algemene wet worden getrokken dat mensen die naast elkaar wonen met elkaar omgaan. Er waren Nederlanders en migranten die bij elkaar in de buurt woonden, maar elkaar niet spraken. Het aantal migranten ten opzichte van het aantal Nederlanders was hierin niet doorslaggevend. Zo nam de intensiteit van het interetnisch contact in de jaren negentig toe, omdat voornamelijk de kleine minderheid van Nederlanders hieraan behoefte had. Zij wilde marginalisatie tegengaan, maar dit had weinig te maken met haar kleine aantal. Migrantengroepen leefden in steeds hechtere groepen, terwijl de groep Nederlanders minder hecht was geworden. Het verhuizen van een groot deel van de Nederlandse burenhouders hadden de sociale eenheden die veel Nederlanders vormden met hun straatgenoten verbroken. Het feit dat Nederlanders een minderheid vormden in de wijk was dus niet de belangrijkste reden van de toename in interetnisch contact, maar het gegeven dat hun kennissenkring weinig hecht was.

Een andere belangrijke factor in het ontstaan van interetnisch contact was het sociale wijkkarakter. In de jaren zestig bestond in veel straten een traditie van burenccontact. Dit stimuleerde in de jaren zestig en zeventig interetnische omgang tussen burenhouders. De sociale verbondenheid in straten nam daarna echter af, onder invloed van modernisering en de wijkvernieuwing. De toename van welvaart resulteerde in een groeiend individualisme, waardoor burenhouders, ook autochtonen onderling, minder bij elkaar betrokken raakten. De gezelligheid op straat en het burenccontact namen daarnaast af tijdens de sanering, doordat veel straten opgebroken en deels onbewoond waren. Toch resulteerde ook in de jaren tachtig en negentig het buurtkarakter van vroeger in omgang tussen migranten en Nederlanders. Vanuit gewoonte bleven veel Nederlandse bewoners hun sociale netwerk in de wijk zoeken. Omdat steeds meer van hun buurtgenoten buitenlands waren, leidde dit tot interetnisch contact.

De sociaaleconomische positie van bewoners was op verschillende manieren van belang. Ten eerste was de traditie van hechte buurtgemeenschappen ontstaan vanuit de lage economische positie van bewoners. In die zin betekende hun sociaaleconomische positie een stimulans voor interetnisch contact. Daarnaast stimuleerde de lage sociaaleconomische integratie van migranten hun sociaal-culturele integratie met Nederlanders niet. Omdat zij vaak niet werkten en de Nederlandse taal gebrekkig spraken was het voor hen makkelijker zich vooral onder landgenoten te begeven. Hun kinderen, die in sociaaleconomische zin opklommen, gingen vaak ook meer met Nederlanders om. Tot aan 2000 bezaten Nederlanders over een groter cultureel kapitaal, wat zich uitte in sociale macht in de wijk. Of het opleidingsniveau van Nederlanders op zich een determinant was in hun omgang met mensen van een andere afkomst is niet uit dit onderzoek gebleken. Daartoe zou men de situatie in volkswijken moeten vergelijken met die in etnisch gemengde wijken met hoger opgeleide bewoners.

Leeftijd en geslacht waren geen belangrijke determinanten in de interetnische omgang van bewoners van de Schilderswijk. De betekenis die individuen en groepen aan deze factoren verbonden waren dat soms wel, maar deze was veranderlijk onder invloed van modernisering en verschilde per sociale groep. Hieruit was geen wetmatigheid af te leiden.

Negatieve stereotypering van migranten door Nederlanders had alleen effect op groepsinteractie en veel minder op persoonlijk contact. Deze stereotypering was voornamelijk het gevolg van een gevoel van culturele bedreiging bij de autochtone bewoners. Het negatieve beeld was een middel om migranten uit te sluiten van sociale groepen. Nationale ontwikkelingen in de beeldvorming over migranten waren hierbij niet belangrijk. Op andere gebieden voelden de Nederlanders zich weinig bedreigd door hun buitenlandse buurtgenoten, ook op het gebied van behuizing. De suggestie van auteurs als Dolleman en Duivesteijn dat de nieuwe huizen van oud bewoners na de sanering ten onrechte door migranten werden ingenomen klopt niet. De autochtonen besloten altijd zelf om te verhuizen. Tot aan de jaren negentig was er onder Nederlandse (oud)bewoners dan ook weinig negatieve beeldvorming over migranten met betrekking tot de sanering. Deze ontstond pas achteraf, vanaf de jaren negentig, toen migranten in de collectieve herinnering werden geportretteerd als indringers die de oorzaak waren van het wegtrekken van Nederlanders. De oorzaak hiervan was dat Nederlandse bewoners een zondebok zochten voor het feit dat de wijk en haar bevolking was veranderd.

Conclusie

Tussen 1960 en 2000 had een deel van de Nederlanders en de migranten in de Schilderswijk onderling contact. De belangrijkste oorzaak was dat zij hieraan behoefte hadden. Reden voor deze behoefte waren het hebben van een kennissenkring met zwakke sociale banden, het willen voortzetten van een traditie van onderlinge openheid met buurtgenoten, of het geïnteresseerd zijn in mensen met een andere culturele achtergrond. Deze behoefte bleek de enige cruciale factor te zijn in het tot stand komen van interetnische omgang. Soms was de wens tot contact beïnvloed door de andere onderzochte factoren - de etnische opbouw van de buurtbevolking, demografische kenmerken van bewoners, hun sociaaleconomische positie, stereotypering en de situatie in de wijk - en ook door de hoeveelheid tijd die men had en de taalbarrière, maar deze factoren op zich vormden geen voldoende reden voor Nederlanders en migranten om met elkaar om te gaan. Daarmee blijkt uit dit onderzoek dat wanneer bewoners van een geografisch gebied geen (interetnisch) contact willen, zij dit niet aangaan, of zij nu naast elkaar wonen of niet, of zij nu jong zijn of oud en of zij nu getrouwd zijn of alleenstaand. Reden om geen behoefte te hebben aan interetnisch contact waren onder de bewoners van de Schilderswijk het beschikken over een sociaal netwerk met hechte banden en het vrezen van de taalbarrière of het effect van culturele verschillen.

De vorm van het contact dat Nederlanders en migranten met elkaar hadden verschilde per persoon, omdat het ontstond vanuit verschillende behoeften. Zo kon een Nederlander zijn buitenlandse buurman leren kennen vanuit interesse, maar ook omdat hij zijn hulp nodig had. Sommige burens maakten slechts een kort praatje op de stoep, terwijl anderen samen op vakantie gingen of zelfs verliefd op elkaar werden. In hoeverre mensen interetnisch contact aangaan en waarom is niet te generaliseren, zoals de theorieën van bijvoorbeeld Scheepers en Roof doen vermoeden. Volgens mijn respondenten nam het interetnisch contact in de Schilderswijk in sommige periodes over de grote lijn toe of af onder invloed van bepaalde factoren, maar het concrete contact dat dit opleverde verschilde per bewoner.

In dit onderzoek werden drie tijdsperiodes onderscheiden in welke het formaat van de groep migranten in de wijk verschilde en de (sociale) stabiliteit vanwege de sanering uiteenliep. Deze factoren beïnvloedden het tot stand komen van interetnisch contact onder een deel van de bewoners. Zo stonden migranten gemiddeld minder open voor Nederlanders (en leden van andere migrantengroepen) toen zij meer familieleden en landgenoten om zich heen hadden en verhuisde een groot aantal Nederlanders in de jaren negentig vanwege de grote meerderheid van migranten in de wijk. Toch bleek dat de sociale ontwikkelingen in de geschiedenis van de Schilderswijk niet in te delen zijn in aparte, elkaar opvolgende fasen, zoals de sociologen van de Chicagoschool suggereerden. De door hen beschreven fasen kwamen in de geschiedenis van de Schilderswijk deels voor, maar zij liepen door elkaar heen: de grenzen waren niet scherp te trekken. Zo nam de behoefte aan interetnisch contact onder veel Nederlandse bewoners paradoxaal genoeg toe toen zij zich in toenemende mate

bedreigd voelden door de aanwezigheid van migranten. En Nederlandse bewoners trokken vanwege de sanering niet pas massaal weg vanaf het *tippingpoint*, maar al vanaf de jaren zeventig. Daarom kregen migranten al vóór het *tippingpoint* een grotere vinger in de pap in het wijkgebeuren. Twee andere zaken die opvallenderwijs samengingen waren dat Nederlanders in de jaren negentig een minderheid vormden en de buitenlanders nodig hadden, maar dat zij toch een dominante positie bleven innemen in de wijk, van waaruit zij buitenlanders negatief stereotypeerden. De oorzaak was vermoedelijk het grotere culturele kapitaal dat zij bezaten. Dit gaat in tegen de aanname van de Chicagoschool dat de minderheid van autochtonen die in de wijk overblijft genoeg neemt met een marginale positie.

Naar aanleiding van deze studie is het de vraag of het zin heeft om interetnisch contact via geografische nabijheid te stimuleren. Ten eerste is het zeer de vraag of Nederlanders in andere wijken behoefte hebben aan contact met buitenlandse wijkgenoten. Buurten waar het sociale netwerk van bewoners voornamelijk uit straatgenoten bestaat, met wie zij een omvangrijke set leefgewoonten delen, bestaan vermoedelijk niet veel (meer). Daarom zal de nabijheid van Nederlanders en migranten in andere wijken een verschillende, en vaak een minder sterke invloed hebben op toenadering tussen deze groepen. Nabijheid en sociale toenadering kunnen dus niet automatisch aan elkaar worden verbonden, zoals in de nabijheidshypothese door bijvoorbeeld Uitermark en de Chicagoschool wordt gedaan. Deze bevinding komt overeen met de conclusie van het onderzoek van Schrover en Van Lottum in Utrecht.

Daarnaast blijkt uit deze studie dat interetnisch contact niet automatisch resulteert in een toename van wederzijds respect en sociale cohesie. In de Schilderswijk ontstond niet alleen contact tussen een deel van de Nederlanders en migranten, zij integreerden ook in culturele zin, doordat zij in verschillende talen met elkaar communiceerden en soms deelnamen aan elkaars gebruiken. De kennis over andermans cultuur nam hierdoor toe. Maar negatieve stereotypering en het 'wegzetten van bevolkingsgroepen' waren hiermee niet verholpen. Wanneer iemand enkele leden van een etnische groep waardeerde betekende dit in veel gevallen niet dat deze persoon de hele groep in een beter daglicht plaatste. Bekend maakte in die zin niet bemind, zoals Allport beargumenteerde. Omgekeerd maakte onbemind niet onbekend. Ook al hadden Nederlanders een negatief beeld van een migrantengroep, zij stonden doorgaans open voor toenadering tot een lid van deze groep. Zoals Forbes stelde, leverde het met elkaar geconfronteerd worden in groepsvorm ondanks dit individuele contact conflict op. Het was vaak niet mogelijk de stereotypering te elimineren. Deze had een nut voor de bewoners. Daarnaast waren de aanklachten doorgaans niet op waarheid gebaseerd, waardoor de gestigmatiseerde groep het tegendeel moeilijk kon bewijzen. In het geval van de Schilderswijk was dat wellicht niet noodzakelijk. De schade van het negatieve beeld dat Nederlanders van migranten hadden lijkt beperkt te zijn gebleven. In het dagelijks leven stonden Nederlanders en migranten soms voor elkaar open. Zij leefden vreedzaam samen, óf langs elkaar heen.

Geraadpleegde bronnen

Historische interviews

Elf historische interviews met sleutelfiguren uit de Schilderswijk, gehouden in januari en februari 2012

Drie historische interviews met autochtone bewoners uit de Schilderswijk, gehouden in oktober 2009 en oktober en november 2011

Archivalia

Haags Gemeentearchief

Gemeentepolitie 1827 – 1994

Inv. nr. 6234 Rapporten van de mobiele eenheid met betrekking tot ordeverstoringen in Scheveningen, de Spoorwijk, Molenwijk en Schilderswijk 1979. Verslag van de commissie van advies voor de openbare orde betreffende de ongeregelde heden in de Schilderswijk, Spoorwijk en Scheveningen, 9 augustus 1979)

Jongeren Actiegroep Schilderswijk/Huurders Vereniging Schilderswijk

Inv. nr. 1-2, Notulen van bestuursvergaderingen, 1976-1985
12-13, Jaarverslagen, 1977-1985
60, Ledenblad Huurderskomitee Schilderswijk, 1974-1976

Stichting Bewonersorganisatie Oranjeplein-Schilderswijk

Inv. nr. 50, Agenda's en notulen van het bestuur 1973-1984, 20 september 1976.

Stichting Yasmin

Inv. nr. 2-6, Notulen van bestuurs- en teamvergaderingen, 1985-1999
24, Jaarverslagen, 1985-1988, 1990, 1994-1995
34, Stukken betreffende de viering van het 10-jarig en 15-jarig jubileum van Stichting Yasmin, 1992, 1997

Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Clubhuis De Mussen

Jaarverslagen

Ledenblad Mussennieuws, 1985-1992

Nota: 'Wat wordt het Mussenbeleid voor de toekomst.'

Kranten

Landelijke kranten

De Telegraaf

Trouw

De Volkskrant

De Waarheid

Het Vrije Volk

Regionale kranten

De Haagse Courant
Het Vaderland

Wijkkranten

De Schilderswijk
De Dag

Literatuur

- Aernoutse, L., *Geloven in de Haagse Schilderswijk* (Den Haag 1999);
Allport, G.W., *The nature of prejudice* (1954);
Argioli R., van Dijken, K., en Koffijberg, K., *Bloei en verval in vroeg na-oorlogse wijken* (Den Haag 2008);
Besselink, M.J.Th., *Samen leven in een wereldwijk* (Den Haag 1999);
Billiet, J., Eisinga, R., en Scheepers, P., 'Ethnocentrism in the low countries, a comparative perspective', *New community, European journal of migration and ethnic relations* 3 (1996) 401-416;
Boersma, E.A.M., 'De schildersbuurt, vergeten wijk?' in: *Sociaal Den Haag, tijdschrift voor Haags maatschappelijk werk*, 7 (Den Haag 1963) 243-247;
Bovenkerk, F., *Omdat zij anders zijn* (Meppel 1978);
Bovenkerk, F., 'Rassenrellen of criminaliteit', *Migrantenstudies* 4 (1999) 255-270;
Bovenkerk e.a., F., *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad* (Meppel en Amsterdam 1985);
Burg, H. van de, *Voorgeschiedenis en gevolgen van een televisiedocumentaire* (Amsterdam 1969);
Burgess, E.W., 'The growth of the city. An introduction to a research project' in: Park, R.E. en Burgess, E. W., *The City* (Chicago 1967);
Chilton, P., *Analysing political discourse* (London en New York 2004);
Dolleman, A., *De Schilderswijk in beweging* (Den Haag 1988);
Duivesteijn, J., *Kijk op de Schilderswijk: geschiedenis van een arbeiderswijk* (Den Haag 1984);
Forbes, H.D., *Ethnic conflict, commerce, culture and the contacthypothesis* (New Haven 1997);
Gemeente Rotterdam, Nota 'Rotterdam zet door' (Rotterdam 2005);
Gijsberts, M. en Dagevos, J., *Uit elkaars buurt: de invloed van etnische concentratie op sociaal culturele integratie en beeldvorming* (Den Haag 2005);
Gijsberts, M. en Vervoort, M., *Maakt de buurt verschil? De relatie tussen de etnische samenstelling van de buurt, interetnisch contact en wederzijdse beeldvorming* (Den Haag 2010);
Gordon, M., *Assimilation in American life: the role of race, religion, and national origins* (New York 1964);
Hagendoorn, L. en Sniderman, P., 'Experimenting with a national sample: Dutch survey of prejudice', *Institute for jewish research* 4 (2001) 19-31;
Haest, G., *De ouwe garde, het andere slag en de buitenlanders: de geschiedenis van een saneringswijk* (Den Haag 1989);
Henkes, B., *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995);
Katz, J., *From prejudice to destruction: anti-Semitism, 1700-1933* (Cambridge 1980);
Kempfen e.a., R. van, *Segregatie en concentratie in Nederlandse steden: mogelijke effecten en mogelijk beleid* (Assen 2000);

- Klein Kranenburg, D., en Willems, W., *Niks geteisem! Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* (Den Haag 2011);
- Leydesdorff, S., *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004);
- Lucassen, J., en Penninx, R., *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994);
- Lucassen, L., *The immigrant threat: the integration of old and new migrants in western Europe since 1850* (Illinois 2005);
- Lucassen, L., 'Tot besluit. De tweeslachtige stad' in: Willems, W., en Lucassen, L., *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking* (Amsterdam 2007) 248-261;
- Maslow, A., *Motivatie en persoonlijkheid* (Rotterdam 1974);
- Masson, C. N., en Verkuyten, M., 'Prejudice, ethnic identity, contact, and ethnic group preferences among Dutch young adolescents', *Journal of applied social psychology* 23 (1993) 156-168;
- Mulder, E., *De zwijgende portieken van de Haagse Schilderswijk* (Amsterdam 2001);
- Musterd S., en Ostendorf, W., 'Social exclusion, segregation and neighbourhood effects' in: Kazepov e.a., Y., *Cities of Europe* (Oxford 2005);
- Nelissen, N.J.M., *Sociale Ekologie* (Nijmegen 1970);
- Obdeijn, H. en Schrover, M., *Komen en gaan, immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008);
- Publicatie CBS, 'Geboorteplaats en etnische samenstelling van Surinamers in Nederland' (2007);
- Roof, W.C., 'Religious orthodoxy and minority prejudice: causal relationships or reflections of localistic worldview', *American journal of sociology* 3 (1974) 643-664;
- Simonse, J., *Belemmerde kansen: sociologie van de volksbuurt* (Alphen aan den Rijn, 1974);
- Scheepers, P., Schmeets, H., en Felling, A., 'Fortress Holland, support for ethnocentric policies among the 1994 electorate of the Netherlands', *Ethnic and racial studies* 20 (1997) 145-159;
- Scheffer, P., 'De vermijding voorbij' in: Uitermark, J., Duyvendak, J.W., en Scheffer, P., *Over insluiting en vermijding* (Den Haag 2004) 51-87;
- Schrover, M. en van Lottum, J., 'Spatial concentrations and communities of immigrants in the Netherlands 1800-1900', *Continuity and change* 2 (2007) 215-252;
- Statistisch jaarboek van 's-Gravenhage 1975-1976 ('s-Gravenhage 1977);
- Statistisch jaarboek van 's-Gravenhage 1979-1980 ('s-Gravenhage 1982);
- Thompson, P., *The voice of the past, oral history* (Oxford 1978);
- Timmerman, C. e.a., *Wanneer wordt vreemd, vreemd?: de vreemde in beeldvorming, registratie en beleid* (Leuven 2004);
- Uitermark, J., Duyvendak, J.W. en Scheffer, P., *Over insluiting en vermijding* (Den Haag 2004);
- Uunk, W., *Concentratie en achterstand. Over de samenhang tussen etnische concentratie en de sociaaleconomische positie onder allochtonen en autochtonen* (Assen 2002);
- Warray Onderzoeksbureau, *Ghetto's als oplossing? Een onderzoek naar de opinie van Hagenaars over aparte wijken voor aparte groepen* (Den Haag 1990).

Websites

<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/nederland-regionaal/publicaties/artikelen/archief/2003/informatie-op-buurniveau.htm>

<http://www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Geschiedenis-van-Schilderswijk.htm>

<http://zbs.denhaag.nl/risdoc/2010/RIS177432.PDF5>.